

Kvinne- FORSKNING

Sjukdom, subjektivitet
og sjølvrefleksjon

Kvinneforskning utgis av KILDEN Informasjons- og dokumentasjonssenter for kvinne- og kjønnsforskning i Norge

KVINNEFORSKNING

utgis av **KILDEN**

Informasjons- og dokumentasjonssenter for kvinne- og kjønnsforskning i Norge
Årgang 28, 2004

Redaksjonen:

KILDEN

Ansvarlig redaktør: Haldis Haukanes

Redaksjonssekretær: Toril Enger

Omslag: Bjørn Roggenbihl

Sats: Fritt og vilt AS

Trykk: Rasmussen AS

ISSN: 0806-6256

Utkommer med 4 nummer per år.

Tidsskriftet er fagvurderingsbasert.

Ettertrykk er tillatt når forfatter samtykker og kilde oppgis.

Tillatelsen gjelder ikke illustrasjoner og tidligere publisert materiale.

Løssalg: kr 125,-

Abonnement 2004: kr 400,-

Bankkonto: 1602.48.39625

Redaksjonens adresse:

KILDEN

Grensen 5

0159 Oslo

Web: kilden.forskningsradet.no

E-post: post@kilden.forskningsradet.no

Tlf 24 05 59 95

I KILDEN:

Nina Kristiansen, leder

Tlf. 24 05 59 99

Toril Enger

Tlf. 24 05 59 90

Beret Bråten

Tlf. 24 05 59 93

Forsiden: (Foto: L inda Haugvaldstad, Fotofil.no)

Kjære lesar!

Problemstillingar som diskuterer relasjonen individ-samfunn blir vi aldri ferdige med i humanvitskapane. Korleis manifesterer samfunnstilhøve seg i einskildliv og korleis skal vi forstå subjektivitet, vilje og makt? Drøftingar av tilhøvet mellom menneske og strukturane er viktig, ikkje minst i forskning omkring sjukdom og kjønn. Det er eit faktum at sjukdomstypar er ulikt distribuerte mellom kvinner og menn, men kva er det som skaper desse skilnadene? Og korleis kan studiar av «kjønnsespesifikke» sjukdommar gje oss kunnskap om generelle samfunnsforhold?

Dei to første artiklane i dette opne nummeret av *Kvinneforskning* drøftar forholdet mellom sjukdom, kropp og samfunn. To «kvinnesjukdomar» er i fokus, anoreksi og fibromyalgi. Kjetil K. Rødje analyserer anoreksi i lys av ulike typar subjektteori, mellom anna Nietzsches idear om aktive og reaktive krefter. Målfrid Råheim, i artikkelen «Er det ualminnelige helt ualminnelig?», gjev oss ei fenomenologisk vinkla samanlikning av daglegliv, kroppsuppleving og mestring hos kvinner med fibromyalgi og friske kvinner. Både Råheim og Rødje dreg linjer mellom normaltilstanden og «det sjuke». Medan Rødje nyttar anoreksi som inngang til å forstå paradoks som heftar ved autonomiidealet i vår kultur, peikar Råheim på at vegen frå frisk til sjuk kan vera kort; i ein (kvinne-)kvardag prega av stort press og høg beredskap for andre er

det vanskeleg å finna og kjenna eigne tålegrenser.

Kjønnspektivet er interessant å leggja også på helsevesen og institusjonelt baserte omsorgspraksisar. I ein artikkel om Tyrilikollektivet tek Heid Nøkleby for seg temaet kvinner i mannsdominert rusbehandling og ser m.a. på tiltak som vert sette inn for å gje kvinner eigne rom og fellesskap. Samstundes som ho får fram verdien av slike tiltak stiller ho spørsmålet: Kva med kjærleiken og (det heteroseksuelle) parforholdet – kva plass har det i ein behandlingssammenheng?

I dei to siste artiklane av dette nummeret er det forskaren sjølv som er under lupa. Feministisk kritikk har dei siste tiåra i stor grad også vore vitskapskritikk, der drøftingar av etiske problem knytte til forskingsmetodar ofte har vore i fokus. Ulla-Britt Lilleaas reflekterer over ulike etiske dilemma ho har møtt i si eiga kvalitativt orienterte forskning og diskuterer samstundes politiske implikasjonar av å nytte reflektive og informantnære forskingsstrategiar. Anne-Jorunn Bergs bidrag, «Taus forlegenhet? Rasialisering, hvithet og minnearbeid», er også eit døme på feministisk vitskapskritikk sett ut i praksis. Gjennom arbeid med minner om situasjonar der forskarens eigen kvite hudfarge kjendes relevant, får Berg fram karakteristiske trekk ved majoritetsposisjonen «kvit» i vårt eige samfunn.

God lesnad!!

*Haldis Haukanes
redaktør*

Nasjonalt kunnskapssenter om
vold og traumatisk stress

Kirkevn. 166

0407 Oslo

Tlf. 22 59 55 00

Innhold

<i>Kjetil Karise Rødje: Jeg sulter, altså er jeg.</i> Spiseforstyrrelser som markering av autonomi	5
<i>Målfrid Råheim: Er det ualminnelige helt ualminnelig? Dagligliv, kropp og helse hos friske kvinner og kvinner med kroniske muskelsmerter</i>	22
<i>Heid Nøkleby: Behandling av kjønn og kjærlighet.</i> Kvinner i mannsdominert rusbehandling	39
<i>Ulla-Britt Lilleaas: Forholdet mellom etikk og politikk i feministisk forskning sett i lys av egne forskererfaringer</i>	53
<i>Anne-Jorunn Berg: Taus forlegenhet? Rasialisering, hvithet og minnearbeid</i>	68

BOKOMTALER

<i>Halldis Karen Leira: Det gode nærvær. Kulturens psykologiske betydning.</i> Omtale ved Kjersti Ericsson	84
<i>Hege Skjeie og Mari Teigen: Menn imellom. Mannsdominans og likestillingspolitikk. Makt- og demokratiutredningen.</i> Omtale ved Pål Repstad	87
<i>Joar Svanemyr: Kjønnssrelasjoner, reproduksjon og provosert abort i Elfenbenskysten. Omtale ved Jo Helle-Valle</i>	90

Jeg sulter, altså er jeg

Spiseforstyrrelser som markering av autonomi¹

Av Kjetil Karise Rødje

I denne artikkelen trekker Kjetil Karise Rødje fram enkelte trekk ved de praksisformer som kan karakteriseres som spiseforstyrrete, og hvordan disse trekker på ressurser og restriksjoner ved tilgjengelige subjektposisjoner i den kulturkrets hvor spiseforstyrrelser synes å ha sin største utbredelse.

I threw up again that night, half-afraid that my eyeballs would explode. But it was, by far, more important that I get rid of dinner. Of course, by then, throwing up was the only way I knew to deal with fear. That paradox would begin to run my life: to know that what you are doing is hurting you, maybe killing you, and to be afraid of that fact – but to cling to the idea that this will save you, it will, in the end, make things okay.

At a certain point, an eating disorder ceases to be 'about' any one thing. It stops being about your family, or your culture. Very simply, it becomes an addiction not only emotionally but also chemically. And it becomes a crusade. If you are honest with yourself, you stop believing that anyone could 'make' you do such a

thing – who, your parents? They want you to starve to death? Not likely. Your environment? It couldn't care less. You are also doing it for yourself. It is a shortcut to something many women without an eating disorder have gotten: respect and power. It is a visual temper tantrum. You are making an ineffective statement about this and that, a grotesque, self-defeating mockery of cultural standards of beauty, societal misogyny. It is a blow to your parents, at whom you are pissed.

And it is so very seductive. It is so reassuring, so all-consuming, so entertaining. At first. (Hornbacher 1999: 64)

I boken *Wasted* forteller Marya Hornbacher om sine egne erfaringer med spi-

seforstyrrelser. Hun beskriver en prosess som løper løpsk. De enkle grep som først virker bemektigende, leder til et uføre hvor hun mister kontroll over livet. Fullstendig. Kampen for frihet leder til et fengsel. Det er så mye å løsrive seg fra; maten, familien, kulturens idealer. Tyngslene er mange, men paradokset Hornbacher og så mange andre har opplevd, er at frigjøringsprosessen fort kan bli enda mer tyngende.

Hornbacher (1999:68) hevder at en spiseforstyrrelse kan fremstå som det perfekte svar på en mangel av autonomi. Den praksis som iverksettes, tar sikte på å løsrive subjektet. Formålet er et fritt og uavhengig subjekt. Ofte blir imidlertid sluttresultatet det motsatte. En streben etter autonomi kan lede til passivitet, maktesløshet og tvangshandlinger.

Jeg vil i denne teksten trekke frem enkelte særtrekk ved de praksisformer som kan karakteriseres som spiseforstyrrelser, og hvordan disse trekker på ressurser og restriksjoner ved tilgjengelige subjektposisjoner i den kulturkrets hvor spiseforstyrrelser synes å ha sin største utbredelse.²

Med subjektposisjon mener jeg her en diskursiv ressurs som virker innenfor et sosialt rom og som her produserer effekter. Posisjonene skaper potensialiteter og begrensninger. De innebærer en form for selvregulering og disiplinering (jf. Foucault 1990), hvor subjektet gjennom praksiser og intensiteter ivaretar sin posisjon som en enhetlig størrelse.

Mitt formål er ikke å forklare spiseforstyrrelser. Jeg forsøker ikke her å si hva spiseforstyrrelser egentlig er eller er et uttrykk for. Snarere ønsker jeg å benytte spiseforstyrrelser som et utgangspunkt for å se på hvilke krefter som kan virke gjennom de subjektposisjonene som her skisseres, hvilke logikker de fungerer etter, og hvilke potensielle effekter de får for de praksisformer som finner sted. Dog ønsker jeg heller ikke å stille noen kulturdiagnose. Jeg vil ikke redusere de sub-

jektposisjoner og praksisformer som jeg her lokaliserer, til en representasjon av bakenforliggende kulturelle strukturer. Derimot vil jeg posisjonere meg i forhold til tilnærminger som betrakter spiseforstyrrelser som et kulturelt uttrykk. Mot slutten av artikkelen vil jeg gå inn i en nærmere diskusjon av denne teoretiske problemstillingen, med en kritikk av Jorun Solheims tilnærming til feltet anoreksi.

Jeg benytter i denne teksten empiri fra mitt tidligere arbeid om spiseforstyrrelser (Rødje 2002a). Tre kilder er benyttet:

- Sitater fra egne dybdeintervjuer av kvinner med spiseforstyrrelser.³ Disse intervjuene er her ikke skilt fra hverandre, og presenteres alle under samme navn: Beate.
- Sitater fra Marya Hornbachers selvbiografi *Wasted* (1999), som omhandler hennes eget liv med spiseforstyrrelser.
- Sitater hentet fra såkalte pro-anorektiske internettsider. Dette er en internett kultur som i skjul har vokst frem i løpet av de seneste år. Hovedvekten av disse nettstedene er hjemmesider til personer med spiseforstyrrelser, og diskusjonsgrupper hvor deltakerne utveksler informasjon, historier osv., som omhandler og idealiserer spiseforstyrrelser. Jenter/kvinner i tenårene og 20-årene synes å utgjøre det store flertallet av de som står bak disse sidene og nettverkene. Disse sidene blir et forsøk på å legitimere og fremme spiseforstyrrelsene, som omtales som en livsstil – ikke en sykkelig tilstand.⁴

De(t) besværlige andre

Beate beskriver hvordan et måltid kan arte seg etter at spiseforstyrrelsen er utviklet:

Plutselig så tar man som sagt den ene

(Foto: Nana Reimers, Samfoto)

brødsleven for mye, og da er løpet kjørt. Da er det så fort gjort. Men det er jo synd, at du hele tiden må tenke på at du må ha noen til å passe på deg, for at du skal holde på maten. For jeg mener, jeg vil jo være ganske selvstendig også. Jeg vil ikke at noen skal passe på meg, av den grunn.

Beate vil ikke være avhengig av maten eller av omgivelsene. Men her beskriver hun hvordan autonomien utraderes når spiseforstyrrelsen har grepet om seg. Hennes forsøk på å underlegge seg maten og kroppen har ført til at hun ikke mestrer selv de tilsynelatende enkleste gjøremål. Et måltid blir en trussel:

Forrige uke var helt jævlig. Det var ikke noe bra. Jeg hadde middagsgjester på fredagen, og jeg lagde middag.

Jeg elsker å gjøre det koselig hjemme, og stæsj og ordne og invitere folk hjem til meg. Men jeg ble i så innmari dårlig humør etter å ha spist den middagen. Det eneste jeg tenkte på, var faktisk; når er det de skal hjem, sånn at jeg kan gå ut på do.

Her mister Beate kontrollen, til maten og til vennene. Middagen får henne i dårlig humør. Hun må kaste opp, men gjestenes nærvær gjør at hun må vente. Situasjonen blir desto mer uutholdelig. Hun blir maktesløs overfor maten og vennene. Selvstendigheten hun etterstreber, er utradert. Andre personers nærvær under måltidene blir både til hjelp og byrde for Beate. De blir en hjelp til å hindre henne i å kaste opp, men en byrde når oppkastet er hennes sterkeste ønske. Maten fremkaller følelser – og ønsker om handlingsutfall.

De andres tilstedeværelse virker inn på handlingsutfallet. Praksisene er ikke noe hun selv råder fritt over, men et resultat av en rekke forhold og faktorer.

Bruno Latour lanserer begrepet tilknytninger («attachments») som et alternativ til skillet mellom struktur og aktør. Handling, eller mer presist praksiser, kan ikke lokaliseres eller tilbakeføres til avsondrede enheter, men blir et utfall av sammenkjedede og formidlende tilknytninger (Latour 1999:17).

I dette perspektivet er det ingen naturlig gitte selvstendige aktører som handler, heller ingen bakenforliggende instanser som determinerer atferden. I en tilknytning er det ikke en part som har kontroll. Det er ikke snakk om et subjekt som handler overfor et objekt. Det er heller ikke et objekt som får et subjekt til å handle. Utfallet styres ikke av den ene parten alene. Gjenstander som berøres av en handling, bidrar til utfallet av handlingen.

Kropper er ikke alene. De har utallige tilknytningspunkter, og de går gjennom stadig nye tilføyelser og frastøtninger. Tilknytningspunktene subjektet fremtrer gjennom, har både sosiale og materielle bestanddeler. Det materielle er her ikke en passiv materie, men har en aktiv formende kraft og funksjon. Latour understreker at det ikke er mulig å frigjøre seg fra tilknytningene. Spørsmålet blir ikke hvorvidt vi er frie eller bundet, men hvorvidt vi er bundet på en god eller dårlig måte. Dette spørsmålet avgjøres ved å se på hvordan vi berøres av de tilknytningene som utgjør hva vi er (Latour 1999:5–6). Hvordan fungerer de tilknytningene vi inngår i, og hvilke potensialiteter ligger i disse? Tilknytninger eksisterer heller aldri alene. Subjektet inngår alltid i sett eller nettverk av tilknytninger. De sammenkjedinger av tilknytninger som dannes, kan strekkes ut i det uendelige. Dette nettverket er imidlertid ingen deterministisk tvangstrøye. Tilknytninger kan endres eller skiftes ut.

Derimot kan tilknytninger ikke unnværes. Mennesket kan frigjøre seg fra den enkelte tilknytning, men ikke fra alle tilknytninger på en gang, uten å samtidig erstatte disse med nye.

Dette innebærer at en fullstendig autonom subjektposisjon ikke lar seg realisere, annet enn som en abstrakt forestilling.

Det autonome subjekt

– *Har du noen eksempler på hva det vil si å være en normal person?*

– Ja, å ha venner rundt seg, ha et nettverk, ha en bra jobb som de liker, som de trives med.

– *Ja.*

– Det setter jeg som en forutsetning for at personen har det bra.

– *Mm.*

– *Mm.*

– *Hva vil det si å være en unormal person?*

– At man er for mye for seg selv.

– *Mm.*

– At man rett og slett ikke har sosialt nettverk. Jeg er kanskje en mellomting, for jeg er mye for meg selv. Jeg har ikke det store nettverket som jeg kanskje håpet at jeg kanskje hadde, men det er fordi at jeg... klarer ikke å opprettholde kontakt.

Beate trekker frem det å ha et nettverk rundt seg som en forutsetning for å ha det bra, være normal. Uten tilknytningspunkter blir man alene. Alene er man ensom og unormal. Dette er noe Beate opplever som en svikt hos seg selv.

Hva som blir feil, det er jo... når du har et sånt problem, så er det jo i bunn og grunn egentlig deg selv som på en måte har skapt det problemet. Greit nok at du har hatt problemer og sånn, opp gjennom alderen, men det er jo du som først og fremst har kontroll over

din egen kropp, og hva du tenker og hva du føler. Så det er vel det at, stakars den personen som har latt seg komme ut for et sånt problem. Det er en svak side. Kan ikke si at det direkte stilles frem som en svak side, men det er et eller annet som du i hvert fall ikke har kontroll over, men hvis du hadde hatt kontroll over det så kunne du klart å bli frisk av deg selv, men det klarer du bare ikke.

Beate beskriver sine tilknytninger, eller mangel på sådanne, som frustrerende. Hun sier hun føler seg alene, og skulle gjerne vært mer sosialt aktiv. Samtidig må hun ha noe å fremføre for å tre ut på den sosiale arena. Hun må få orden på seg selv før hun kan inngå i relasjoner. Det paradoksale ved Beates beskrivelse er at hun setter det å ha et nettverk som en forutsetning for å ha det bra. Samtidig ser hun på sitt problem som noe hun selv er ansvarlig for. Hun må først være et normalt individ, for så å kunne leve et normalt sosialt liv. Det individuelle og det sosiale blir her to separate sfærer, samtidig som de knyttes gjensidig til hverandre. Man må være sosial for å være vellykket, og vellykket for å være sosial. Det krever styrke å mestre det sosiale liv. Beate skjærer seg fra omverdenen så lenge hun ikke er presentabel, og kan fremstå som et autonomt og selvkontrollerende subjekt.

Det er ikke noen fiks idé hos Beate som ligger bak denne holdningen. Snarere er det her snakk om en kulturell norm, hvor det sosiale rom er en arena for autonome aktører. Hver enkelt skal ta seg av sin person og ha ansvar for denne. Samtidig ser vi Beates dilemma i at hun ikke har en subjektposisjon å fremføre som fremstår som autonom. Hun må skaffe seg en posisjon som kun kan etableres ved å inngå i sosiale og materielle tilknytninger, noe som innebærer å gi slipp på den fullstendige kontrollen.

Spiseforstyrrelser er en lidelse som

belyser det paradoksale ved det autonome subjekt. Maten er en tilknytning det er umulig å løsrive seg fra. Den lar seg heller ikke kontrollere. Vi må ta til oss føde, og dette innebærer en praksis vi ikke kan råde fullstendig over. På tross av det urealiserbare ved det autonome subjekt står idealet om autonomi sentralt i den moderne, vestlige subjektforståelse.⁵ Det friske, normale subjekt⁶ skal være en autonom størrelse.⁷ Samtidig som autonomien dyrkes, patologiseres isolasjonen. Vi skal være enerådende i fellesskap. Subjektet er ikke alene, og heller ikke autonomt. Det kan ikke selv herske over sin kropp. Dette er ikke problematisk så lenge kroppen oppleves slik den forventes å gjøre. I mange situasjoner kan kroppen erfares som uproblematisk, og autonomien ivaretas. Det er når kroppen bryter med de riktige kategoriene, og ikke lar seg føre tilbake, at den oppleves problematisk. Den autonome posisjon lar seg ikke alltid opprettholde. Den kan støte på begrensinger som avslører det umulige ved det fullt ut autonome subjekt. At det autonome subjekt ikke er realiserbart, betyr ikke at det ikke er reelt. Det er virkelig i den forstand at det virker – det har funksjoner og konsekvenser. Imidlertid er dette ikke en essensiell egenskap ved mennesket, men et historisk produkt.⁸ Det autonome subjekt eksisterer, men bærer med seg paradokser som ikke lar seg løse.

Bare det å spise et måltid, og la det måltidet romstere i magen, fordøye det, bare la det være der, i stedet for å tenke på at nå må jeg ut på do. Det er jo kanskje noe av det som jeg egentlig gleder meg til å klare å mestre. For hvis jeg klarer å mestre det så har jeg kanskje kommet et lite steg oppover. Ja, jeg tror nok det, ellers så er det jo den negative siden igjen, at jeg gruer meg til at jeg mister kontroll, så det er jo både positive og negative sider ved det...

Beate beskriver måltider som en prøvelse. Det å spise innebærer å gi slipp på kontroll. Ved å etablere en tilknytning til maten inngår man i en praksis hvor ens egen autonome subjektposisjon trues. Veien ut beskrives som en mestringsprosess. Hun må gjenvinne kontrollen over maten og måltidet. Men lar dette seg gjøre?

Kun de vel forankrete makter å fremstå som autonome. Autonomien blir et produkt av et velfungerende sett tilknytninger. Det autonome subjekt er et velfungerende ideal for de veltilpassede. De hvis tilknytninger synes selvsagte, fordi de fungerer så ubesværet. Tilknytningene blir en tyngsel når de ikke fungerer. For den som opplever dette, er det lett å legge skylden på seg selv. Det er da også der skylden plasseres. Som Beate opplever det, er det *hun* som har et matproblem. Poenget mitt er ikke å lokalisere skylden hos Beate, hos noen andre eller hos samfunnet. Det er fånyttet å diskutere hvem sin feil det er at Beate har problemer. Det vesentlige er at hun har problemer. Problemer som er reelle og smertefulle. De behøver ingen ytterligere legitimering. Ved å opprettholde idealene om autonomi bidrar vi til å fortsatt lokalisere skylden hos Beate og alle med tilsvarende opplevelser. De blir ufullstendige mennesker.⁹ De må helbredes før de kan (gjen)opptas i det gode samfunn.

Den autonome posisjonen må anerkjennes og bekreftes – gjennom praksiser som representerer det bakenforliggende selvet.

Å representere sitt selv

Too often the shrinks assume an eating disorder is a way of avoiding womanhood, sexuality, responsibility, by arresting your physical growth at a prepubescent state. But more recently, some insightful people have noticed

that some of us may be after something quite different, like breathing room, or, crazy as it sounds, less attention, or a different *kind* of attention. Something like power. An eating disorder appears to be a perfect response to a lack of autonomy. By controlling the amount of food that goes into and out of you, you imagine that you are controlling the extent to which other people can access your brain, your heart. You also throw the family into turmoil, neatly distracting them from their endless bickering, focusing their worry on your «craziness» while you yourself saunter off stage left. The shrinks have been paying way too much attention to the end result of eating disorders – that is, they look at you when you've become utterly powerless, delusional, the center of attention, regressed to a passive, infantile state – and they treat you as a passive, infantile creature, thus defeating their own purpose. This end result is *not* your intention at the outset. Your intention was to become superhuman, skin thick as steel, unflinching in the face of adversity, out of the grasping reach of others. (Hornbacher 1999:68)

Marya Hornbacher beskriver her spiseforstyrrelser som en streben etter autonomi. Den autonome posisjonen som etterstrebes, må bekreftes gjennom subjektets praksiser og fremtreden. Kampen for autonomi innordres en *representasjonslogikk*. Representasjonslogikken sier at det finnes et selv bakenfor de praksiser som fremføres, og at dette selvet er noe som skal fremvises. Dette er ikke snakk om en presentasjon som på en scene, hvor en rolle spilles ut foran et publikum. Snarere er det snakk om en logikk som tar sikte på å overbevise seg selv og andre om at det finnes noe å representere. Praksisene blir en bekreftelse på at det finnes et selv som står bak. Praksisene blir et

middel, en markering som tar sikte på å fremme og styrke et selv. Dette selvet må vernes fra ytre trusler, som mat eller andre mennesker. Praksisene underordnes subjektets vilje. Ved å stritte imot begjær og behov, som for eksempel sult, markeres en selvstendig subjektposisjon. Man er ikke et driftsvesen, men et handlende subjekt.

Beate beskriver hvordan spiseproblemene startet for hennes del:

– Det hele startet jo på videregående. Som kjent så er man jo ganske påvirkelig, og man skal hele tiden lissom... bevise et eller annet, tror jeg.

– *Nettopp.*

– Jeg tror jeg hadde på følelsen at jeg måtte bevise noe, at jeg var god til et eller annet, eller hva søren. Jeg hadde vært på en hyttetur, og jeg hadde spist veldig mye. Den hytteturen varte vel en uke, eller noe sånt, så jeg hadde faktisk klart å legge på meg en del. En del, det var vel kanskje normal vekt jeg hadde, men når jeg kom hjem så passet ingen av buksene mine, eller de var veldig trange. Jeg fikk helt klaustrofobi. Så det som skjedde da var at jeg sa til meg selv at nå må du slanke deg. Og det gjorde jeg, og jeg gikk ned åtte kilo, eller noe sånt, og det er ganske mye, til å ikke være så veldig overvektig fra før av.

Beate beskriver her et press om å representere noe. Hun var ikke bra nok. Hun var ikke (re)presentabel. Uten noe å representere ble hun mistenksom. Hva om de andre ikke syntes hun var noe? Mistenksomheten rettes mot hennes selv, og hennes kropp. Hun må gjøre seg (re)presentabel. Presset blir tyngende, og det driver i gang de problematiske spisepraktisene. Hun må bevise noe, vise frem sine egenskaper. Selvbildet knyttes til kroppen. Gjennom kroppen viser man frem hvem man er. Samtidig viser kroppen tilbake til hvem man selv er. Den

kommuniserer innover så vel som utover. Kroppen viser andre hvem vi er, men den sier også oss selv noe om den vi er. Kroppens «vellykkethet» fremtrer gjennom de materielle tilknytninger den inngår i.

En mislykket tilføyning mellom kropp og materialitet signaliserer kroppslig utilstrekkelighet, som igjen signaliserer at en selv er utilstrekkelig. Hva som representeres er ikke den man så gjerne skulle være, men en kropp som ikke passer inn og som gir konnotasjoner man slett ikke vil vedkjenne seg, som svakhet, grådighet og manglende selvkontroll. Det som stilles til skue, er subjektets manglende herredømme over egen kropp. Det urealiserbare i streben etter total autonomi og kroppskontroll innebærer at det alltid vil være mangler å rette opp eller kamuflere. Representasjonsvirksomheten blir aldri komplett.

Implementering av mangler

Konstituerte mangler bidrar til å svekke representasjonsvirksomheten. Manglene må dekkes over eller overvinnes. Gjennom representasjonsarbeidet fremmes en identitet som er en projeksjon av den man vil være, den man ønsker å bli oppfattet som. Samtidig innebærer dette at representasjonsarbeidet aldri er fullført. Det er alltid mangler å rette opp eller å kamuflere, og nye mangler kommer stadig til.

Den man vil være er ikke den samme som den man mener at man er:

– *Hvilket bilde prøver du å gi av deg selv,¹⁰ utad?*

– Veldig selvstendig og selvsikker, det er sånn jeg har lyst til å fremstille meg. Flink og pliktoppfyllende, men nei, det er vel sånn alle har lyst til å være, på et punkt, jeg vet ikke.

– *Hva ved deg selv vil du si du er minst villig til å vise fram? Hva vil du*

helst skjule, gjemme bort?

– Som jeg har lyst til å skjule og gjemme bort?

– Ja.

– Æ, mitt dårlige selvbilde.

– Ja.

– Ja. Det er derfor jeg prøver å fremstå som en veldig selvsikker person. Ja, det er mitt dårlige selvbilde. Gud vet, hvis folk hadde visst hva som hadde foregått oppi hodet mitt. Det preger meg veldig, at selvtiliten min ikke er så ok.

Beate må representere noe annet overfor andre enn overfor seg selv. Den hun mener hun er, er ikke (re)presentabel. Den utadrettede identitet blir noe annet enn det indre selv. Gjennom identiteten skal et selv fremføres, men da i en ideell fremtoning. Svakheten blir dobbel. Identiteten som fremføres, må styrkes, men det må også det indre selvet. Dårlig selvtilit kan betraktes som en dårlig egenkap, men også som et uttrykk for at selvet ikke er tillitsverdig, som det uttrykkes på en av de pro-anorektiske nett-sidene:

A lot of people said that I didn't have enough self esteem and I, being a very suggestible person, went along with it. But as I got a mind of my own I realized that I did have plenty of self-esteem, too much even. I did put myself down a lot but I deserved much worse. (w is for who am I? 28.06.01)

Her hevdes det å ikke være noe i veien med selvbildet, men med selvet. I dette sitatet er ikke problemet noe man *har*, men noe man *er*. Er man svak fortjener man ikke bedre. Problemet ligger ikke i selve representasjonen, men i det som skal representeres. Representasjonslogikken blir problematisk å håndtere når det ikke er noe attråverdig å representere. Hvis den man mener å være ikke har noen verdi, blir selvet noe å tukte.

Logikken virker ikke bare utad, men også innad. Subjektet påfører sin kropp og sitt sinn hva det mener det fortjener:

I didn't want it to be me underneath. I wanted to kill the me underneath. That fact haunted my days and nights. When you realize you hate yourself so much, when you realize you cannot stand who you are, and this deep spite has been the motivation behind your behaviour for many years, your brain can't quite deal with it. [...] This is a wish to murder yourself; the connotation of *kill* is too mild. This is a belief that you deserve slow torture, violent death. Without being entirely aware of it, I had settled on starvation as my torture of choice. When people think about killing themselves, they usually think about killing themselves with the least amount of pain, the briefest period of suffering. This is different. (Hornbacher 1999:205)

Hornbacher beskriver sin praksis som en selvpålagt straff. Hun har sett hvem hun er, og hun liker ikke synet. Hun ønsker å utslette den hun oppfatter seg selv som. Når selvet er foraktelig, skal det behandles med forakt. Hornbachers praksis blir en representasjon av et selv hun hater. Hun hevder å fortjene den lidelsen hun påfører seg selv, ettersom hun ikke er bedre. Logikken fungerer, men effekten blir her ytterligere nederlag og lidelser.

Når et positivt selvbilde skal komme til syne i den ytre fremtoning, er det ikke annet å forvente enn at en utilfredsstillende ytre fremtoning fremmer et negativt selvbilde. Det hjelper lite at andre måtte mene at det ytre man presenterer slett ikke er så ille, så lenge man selv ikke kan vedkjenne seg at den kropp man representerer er i samsvar med den man så gjerne vil være. Kroppen svikter selvet. Og en slik kropp må kues, omformes, tuktes og kontrolleres. Den må holdes i sjakk mot trusler som øvrige tilknytnin-

ger og kroppslige begjær og behov medfører.

Kroppen blir en arena for å markere kontroll, autonomi, viljestyrke og herredømme. Gjennom kontroll over kroppen markeres en selvstendig subjektposisjon. Det som markeres, er autonomi, uavhengighet fra alle eksterne krefter og behov som ikke lokaliseres i selvet. Om man ikke ønsker mat, behøver man det heller ikke. Sulten blir et signal om at man tøyler kreftene som truer med å frarøve subjektet dets suverenitet. Den suverene subjektposisjonen markeres og bekreftes gjennom at sulten kues.

Det aktive subjekt

By the term 'pro-ana,' I do not merely indicate being an advocate of anorectic *praxis* (practice), though certainly that is part of it. 'Pro' can also be short for proactive, which indicates taking the initiative of action from within oneself, *by choice*, as opposed to reactive which indicates acting only when pushed to do so in response to some external event or stimulus.

'Pro-ana' thus becomes short for *proactive, volitional anorexia*. It refers to actively embracing the concept of anorexia as a lifestyle choice rather than an illness. By the word 'choice' we indicate the active agency of volition, the seat of government in the human mind, the power of decision-making or of will. We are not 'ED sufferers' (though some of us at times may use the term 'ED' in a self-referential fashion for convenience) but persons who have chosen anorectic *praxis* (practice) as a lifestyle of our own free wills. The core *praxis* of anorexia involves control over oneself: denial of appetite, restriction of food intake, discipline in exercise, etc. and we recognize it would be a joke to

suggest mastering these skills could be the product of anything other than the continual, diligent execution of volition.

A true 'pro-ana' is not a 'victim' in any sense. Some of us may be 'survivors' of various traumas and unpleasantries in our lives, from which our endurance and survival have contributed to finding our way to this path. Beyond this, however, we are more than mere 'survivors.' We are 'thrive-ers!' We thrive upon challenge, upon competition, upon the raw stimulation of life, keenness of our senses, strength and artistry in our bodies, alertness and clarity in our minds. We thrive upon the fact that while all religions, philosophies, ideologies upon the earth extol the virtues of self-control and self-government, our path alone holds the key to unlock the most secret chambers of these mysteries in something so seemingly simple as an empty plate, in something so seemingly shallow as a desire to be thin.

Outsiders may see only a bleak and dreary exterior, a drudgery of calorie-counting, grueling calisthenics, and pleasure-deprivation. Those of us who have braved that unappealing exterior and crossed the threshold have found much, much more. Hopefully these pages, those to which they link, and my writings elsewhere, can give the reader some glimpse of that palace of treasure which lies within the lanugo pearl. Yet in the end, one must enter to see the glory, and one must drink to be reborn. (Anorexic Nation, 22.03.02)

Den fullkomne anorektiker er ikke avhengig av noen. Hun er fullstendig autonom. Den anorektiske praksisen fremstilles her av pro-anorektikerne som et valg. Den er noe man pålegger seg, og fremfører. Det er noe man selv styrer og kontrollerer. Praksisene fremstilles som

aktive handlinger, ikke et resultat av ytre omstendigheter. Praksisen blir en handling styrt innenfra. Det er et selv bakom, som praksisene igjen viser til. Subjektet velger en praksis, en livsstil. Gjennom disse praksiser demonstrerer subjektet så sin selvkontroll og sin selvbeherskelse. Pro-anoreksien blir en ekstremvariant, snarere enn et brudd med det selvstendige, autonome subjektet. Hva som fremvises er ikke en kuet subjektposisjon, men en fri og selvstendig posisjon trukket til sin ytterste konsekvens.

Pro-anorektikerne konstituerer en representasjon av et unikt selv. Praksisene tildeles ingen immanent verdi, men tilskrives en verdi gjennom hva de skal representere. Subjektets praksis fremfører en identitet som representerer et bakenforliggende selv. Praksisene tar sikte på å avdekke eller frembringe dette selvet. Praksisene blir et middel for å bringe frem det enestående selvet.

Det som dyrkes, er det pro-aktive. Praksiser hvor subjektet selv er den styrende faktor, og tar ansvaret for seg selv, sitt liv og sine handlinger. Subjektet uttrykker seg gjennom aktive handlinger. Det er styrt av egen vilje. Gjennom å fremvise sin suverene viljestyrke strekker pro-anorektikerne det autonome subjekt til sin ytterste konsekvens. De streber etter å representere det enestående subjekt. Subjektet med en vilje som har underlagt seg alle tilknytninger og utenforliggende krefter.

Når det aktive blir en trussel

I sin bok om Nietzsche hevder Gilles Deleuze (2002:40) at kropp¹¹ defineres av relasjoner mellom dominerende og dominerte krefter. Disse kreftene kan så besitte ulike kvaliteter. Deleuze følger her Nietzsches (1994) skille mellom aktive og reaktive krefter. Aktive krefter er bekreftende, ekspansive og skaper en forskjell. De reaktive krefter er regulerende,

og holder de aktive krefter i sjakk. I tråd med det begrepsapparat Deleuze senere utvikler sammen med Felix Guattari (Deleuze & Guattari 1998), fungerer de reaktive kreftene reterritorialisierende og holder organismen på plass, og ivaretar den helhetlige status. De aktive kreftene fungerer derimot deterritorialisierende, de endrer og omformer. De aktive krefter virker ekspanderende utover de gitte subjektposisjonene.

Det er disse kreftene – aktive og reaktive – som konstituerer subjektet. Ikke motsatt:

Det finnes ingen «væren» bak atferd, handling, vorden. Den «handlende» er bare blitt oppdiktet som et tillegg til handlingen. – Handlingen er alt! (Nietzsche 1994:29)

Dette legger grunnlaget for den subjekt-filosofi som senere utvikles av Deleuze og Guattari (1998), hvor subjektet blir et restprodukt av begjærmaskineriets produktionsvirksomhet. Det relevante i denne sammenheng er at subjektet i dette perspektivet ikke behandles som en helhetlig og gitt størrelse. Subjektet blir en flyktig størrelse hvor krefter trekker i ulike retninger, og hvor det kun i etterkant kan fremstå som en enhetlig størrelse. Praksisene kommer altså i prinsippet før subjektet i tid. Dette innebærer ikke at subjektet ikke finnes, men det innebærer at subjektet konstitueres gjennom praksiser og virkende krefter.¹² Subjektet blir en konsekvens, ikke en førstestans. Dette innebærer ikke at subjektet er uten innflytelse på videre praksis. Etablerte subjektdannelser virker styrende på videre praksiser, og virker mot å opprettholde de praksismønstre det eksisterende subjekt er konstituert gjennom.

Nietzsches begrep *ressentiment* betegner ifølge Deleuze (2002:122–124) hvordan det konstituerte subjektet tar avstand fra de krefter det er konstituert gjennom. Ved å betrakte subjekt og praksiser som

separate størrelser, blir subjektet tilskrevet en selvstendig objektiv status, uavhengig av de krefter det konstitueres gjennom. De praksiser som fraskrives subjektet, stilles i et utvendig forhold til subjektet og blir dermed også underlagt subjektets moralske fordømmelse.

Reaktive krefter nedkjemper de aktive kreftene og får subjektet til å motsette seg og heve seg over disse. Subjektet distanserer seg fra de praksiser det ikke kan tillate seg dersom subjektposisjonen skal opprettholdes. Nietzsches begrep om slavemoral betegner den moralske oppvurdering av de reaktive krefter. Å avstå fra potensielle handlinger tilskrives en etisk verdi. Det prisverdige er å ikke overskride grensene for det subjekt man forstås som.

Tilsynelatende kan Nietzsches aktive ideal minne om idealene vi så ble dyrket på de pro-anorektiske nettsidene. Også her ble det aktive fremhevet fremfor det reaktive.

Imidlertid er det her en fundamental forskjell som fremgår om vi følger Deleuzes tolkning av Nietzsches begrep om viljen til makt. Viljen til makt er ikke å forstå slik at et subjekt søker makt som et mål. Tvert imot er utgangspunktet viljen, ikke subjektet. Viljen til makt er å forstå som hva viljen vil, og angir hvordan viljen kommer til uttrykk. Makt blir forholdet mellom kreftene viljen virker gjennom, og angir slik viljens mål. Viljen til makt blir slik en realisering av de krefter makten innebærer. Nietzsche skiller her mellom en bekræftende og en negativ vilje til makt, hvor den bekræftende viljen til makt fremmer de aktive krefters bli-ven, og den negative viljen til makt fremmer de reaktive krefters bli-ven.

Subjektet blir en konsekvens av maktrelasjoner, men viljen til makt har ikke subjektet som utgangspunkt.¹³ Subjektets konstitusjon blir et resultat av de krefter det er et uttrykk for, og viljen til makt bestemmer hvordan disse kreftene relateres til hverandre.

Den bekræftende viljen til makt uttrykker en vilje til forandring. Makt blir ikke bare en evne til å utgjøre en forskjell, til å påvirke omgivelsene, men makt medfører i dette perspektivet også et potensial for endring. Viljen til makt manifesteres som et potensial for å bli påvirket eller berørt (Deleuze 2002:62). Dette dreier seg ikke kun om passiv imøtekommenhet, men en aktiv vilje til endring. Makt innebærer å gi slipp på den etablerte posisjon for å la seg gjennomstrømme av krefter man ikke har full kontroll over. Vi ser at dette er en diametral motsetning til budskapet som ble fremført på de pro-anorektiske nettsidene. Her blir det aktive reaktivt, ved at aktiviteten blir fornektende. De pro-anorektiske idealene uttrykker en negativ vilje til makt. Krefter som gjennomstrømmer kroppen, så som sult, nektes å utløse sitt potensial. Resultatet blir en begjæravsondring, hvor reaktive krefter blir dominerende. Praksisene rettes mot å innsnevre begjær og potensielle eksterne tilknytninger av sosial eller materiell art. En streben henimot totalt herredømme og avsondring fra alle ytre stimuli leder til en slavetilstand.

Beskrivelser av sulten som en ytre trussel mot subjektet går igjen i det materialet jeg har undersøkt. De spiseforstyrrede løsriver det sultende subjekt fra sulten som sådan. Det sultende subjekt blir en bekræftelse på at den truende sulten holdes på avstand. Å gi etter for sulten ved å spise fordømmes. Å avstå fra maten ved å benekte sulten blir prisverdige. Sulten blir en trussel. Sultfølelsen og dragningen mot maten blir et varsel om en forestående brist. Gir man etter for sulten, tar maten over styringen. Man har ikke lenger styringen over egen kropp. Man er ikke lenger den man ønsker å være. En kropp styrt av begjær den ikke kontrollerer og gitt hen til tilknytninger den ikke mestrer, er ikke verdig å representeres. Kroppen må underkastes et strengt kontrollregime for

å bringes i samsvar med den subjektposisjonen som skal opprettholdes.

Sulten kues og fornektes, men kan ikke fullstendig fortrenkes – og blir slik en konstant tilstedeværende fiende, hvis nærvær stadig fremprovoserer et desto strengere kontrollregime. Kroppen objektiveres, og blir et redskap i representasjonens tjeneste. Subjektet separeres fra dets representasjon, og formes i representasjonens bilde. Det man mener å være tilpasses det man vil og skal fremstå som. Prosessen innstilles på stillstand – man skal bli den man egentlig er. Alt som truer stabiliteten og den egentlige og rette posisjon, blir en trussel. Sulten fornektes forbi den innebærer en bevegelse bort fra den subjektposisjon man forsøker å fylle.

De mektige og begjærende kreftene fordømmes og frastøtes. Ved å fremstå som uten sult, kan man distansere seg fra sulten. Sulten blir noe utenfor en selv, noe som man kan velge å underkaste seg eller ikke. Dette valget får så moralske konsekvenser.

Begjæret man vedkjenner seg, og gir etter for, tilkjennegir hvem man er. Subjektet med forkastelige drifter, og som gir etter for disse, blir moralsk forkastelig. Den gode er den som ikke har disse driftene. Det gode blir et fravær av kreftene som karakteriseres som forkastelige. Avståelsen, fornektelsen, intetheten – blir det som idealiseres. Det gode blir det som stabiliserer subjektet.

Å spise blir en forkastelig handling – et signal om sviktende begjærkontroll. Praksisene innstilles på stillstand. Reaktive krefter tar overhånd. Viljen blir en vilje til intet. Viljens triumf blir subjektets selvutslettelse.¹⁴

Anoreksi – en kulturell kjønnssykdom?

Det teoretiske perspektivet skissert ovenfor står i motsetning til hva jeg her vil kalle kulturstrukturelle forklaringer av

spiseforstyrrelser, hvor de praksiser spiseforstyrrelser utgjør reduseres til en representasjon av den struktur som kjennetegner den kultur disse praksiser befinner seg innenfor. Et eksempel på denne tankegangen mener jeg å finne hos Jorun Solheim som omtaler anoreksi som et «konkret kroppssymbolsk språk med helt bestemte metaforer» (Solheim 1998:104). Solheims utgangspunkt er en reaksjon mot beskrivelser og forklaringer av anoreksi som ikke tilstrekkelig vektlegger det kjønnsspesifikke ved denne lidelsen. Hun betrakter anoreksi som en kjønnnet symbolstruktur, og først og fremst som en kvinnelighetens sykdom.

Solheim (1998:106) hevder anoreksi handler om grenser. Kroppen, i særdeleshet kvinnekroppen, er åpen. Den er grenseløs. Anoreksien blir en grensemarkering av kroppen og selvet. Den blir en tilbaketrekning, og et vern mot det og de som truer med invasjon og okkupasjon. Anorektikeren befinner seg i en grenseløs tilstand, hvor grensene er ødelagte og hun er tatt i besittelse av andre (Solheim 1998:108). Anoreksi knyttes til renhet og renselse, og dette blir en metode for å holde de(t) andre ute. Den anorektiske kropp både fremstiller og benekter anorektikerens intethet (Solheim 1998:108). Anorektikerens grenser er overskredet. Hennes selv er invadert og okkupert av andre. Solheim hevder mat er assosiert med det kvinnelige, og kvinnekroppen er igjen assosiert med mat. Dette betegnes som et universelt kulturtrekk, konkret så vel som symbolsk. Å spise vil si å «inkorporere morsfiguren, som representant for selve det kvinnelige» (Solheim 1998:110). Solheim hevder dermed at:

Det er derfor uhyre vanskelig å ikke se anorektikerens avvisning av maten som et svar på denne doble metaforiske «henvendelse» – det vil si som en spesifikk fornektelse og utstøtelse av mor, og den kvinnelighet hun står for. Adressen er rett og

slett for tydelig. (Solheim 1998:110)

Anorektikeren avviser mor, og hun avviser morsrollen. Solheim (1998:111–112) hevder anorektikeren er feilernært. Hun har fått både for mye og for lite mor. Det symbolske budskapet blir flertydig. Det taler om motsetninger. Anorektikeren blir slukt opp av en enten-eller-tankegang. Grensene må markeres. Hun må skille mellom seg selv og maten, seg selv og kroppen, seg selv og mor. Det urene, det som truer grensedragningene, må støtes ut.

Solheim forutsetter at anoreksi er «kroppslige handlinger ladet med symbolsk mening», som «presenterer seg» for henne (Solheim 1998:103–104). Hun forutsetter at denne praksisen allerede utgjør en symbolverden, som venter på å bli avdekket. Hun hevder kroppen snakker bokstavelig, i mangel på et annet språk (Solheim 1998:106). Dette språket kroppen taler gjennom er konkret, med presise kroppslige symptomer og kroppssymbolske uttrykk (Solheim 1998:105–106). I sin analyse forsøker Solheim å begrepsfeste dette kroppslige tause språket, for slik å hjelpe anorektikeren til å ordlegge hva hun egentlig forsøker å uttrykke gjennom sin kroppslige praksis.

Solheims analyse bryter med hennes egne intensjoner. Hun tar sikte på å gi en fremstilling av anoreksiens *konkrete språk*. De konklusjoner hun trekker, er imidlertid ikke særlig konkrete. Her er ikke den anorektiske praksis et konkret språk, men et konkret uttrykk for abstrakte, symbolske problemstillinger. Overgangen fra det abstrakte til det konkrete forblir ubesvart hos Solheim. Hun lokaliserer ikke de praksiser hun beskriver. De forblir abstrakte. De blir aldri presise representasjoner, slik Solheim innledningsvis tar sikte på. En anorektisk kropp kan betraktes som et uttrykk for en avstandstagen til morsrollen. Men er dette et konkret språk? Praksisen er konkret, ja vel, men er dermed uttrykket kon-

kret? Morsrollen kan kun lokaliseres i den anorektiske praksis gjennom abstraherende symbolsk tenkning. Solheims forklaringsmodell opererer med et abstrakt symbolsk nivå og et konkret nivå, uten at hun klarer å kople disse nivåene sammen. Er det den anorektiske praksis som utstøter mor, eller er det Solheim (og de teoretikere hun baserer seg på) som tilskriver denne praksisen mor? Det er meg ubegripelig hvordan en avvisning av mat kan sies å være et konkret uttrykk for fornektelse og utstøtelse av mor. Jeg er uenig med Solheim i at denne adressen er så tydelig som hun påstår. Adressen fremtrer tydelig for Solheim fordi det er hun selv som har skrevet adresselappen. Selvsagt er praksisen konkret. Alle praksiser er det, men den er ikke dermed noe mer et konkret uttrykk for mor enn den kan sies å være et konkret uttrykk for nær sagt hva som helst annet.¹⁵

Denne symbolske tenkningen er basert på en representasjonslogikk. De konkrete objekter og handlinger blir symboler for noe annet og dypere liggende. Det konkrete blir en representasjon av underliggende strukturer. Studiet av konkrete praksiser reduseres til en søken etter manifestasjoner av et symbolsk univers. Tenkningen baseres på analogier. Praksisene gjenspeiler kulturens strukturer. Kroppene skrives inn i kulturen, og kulturen skrives inn i kroppene. Kroppen blir bærer av et symbolsk meningsunivers (Solheim 1998:60–61). Hver kropp bærer kulturen med seg, og representerer denne. Kulturen kan så leses ut fra de kroppslige praksiser. Denne tankegangen fortøner seg i praksis reduksjonistisk. Forklaringsene underordnes helhetlige strukturer som snevrer inn de mulige forståelser og hvor kulturens symbolske orden representeres gjennom materialitet og praksis. Kultur blir noe som ligger bakenfor, og som fremtrer og bekreftes gjennom symbolske representasjoner. I det alternative perspektiv jeg her forsøker å fremme, blir

kultur noe som konstitueres (og omdannes) gjennom praksiser og materiell produksjon – og som ikke kan atskilles fra disse praksiser og materielle produkter. Med dette kan ikke spiseforstyrrelser forklares ut fra hvilke bakenforliggende symbolske strukturer det representerer, men ut fra hvilke praksisformer og produksjonsmønstre det inngår i. Spørsmålet blir ikke hva spiseforstyrrelser kan reduseres til, men hva det bidrar til å produsere, og hvilke praksiser og forestillinger som kanaliseres gjennom denne produksjonen.

Spiseforstyrrelser blir dermed ikke et uttrykk for noe spesifikt kvinnelig. Snarere er dette praksisformer som inngår i ressursmønstre og tilknytningsformer som er ujevnt fordelt. Menn og kvinner tilskrives ulike oppgaver og egenskaper og stilles til disposisjon ulike diskursive ressurser for å ivareta sine subjektposisjoner som autonome og representative størrelser. Dette dreier seg om logikker som ikke i seg selv er kjønnete, men som kan ramme (inn) kvinnelige subjektposisjoner på ulikt vis enn mannlige subjektposisjoner, og slik legge andre føringer på videre erfaringer og praksiser.

Kroppssentrerte og kroppsomdannende praksiser kan ikke reduseres til standarder som de er uttrykk for, eller bryter med. Kulturelle standarder og kategorier oppstår snarere gjennom praksisene, og (re)produseres og (re)produserer gjennom disse. Etablerte standarder legger føringer på videre praksiser, og styrer disse uten at dette innebærer at praksisene kan reduseres til det de måtte sies å representere. Når jeg her snakker om kvinner og menn som diskursive kategorier, innebærer ikke dette at jeg mener at dette er størrelser som objektivt eksisterer, og at kvinner og menns praksiser er en representasjon av disse kjønnskategoriene. Snarere innebærer det at konstituerte kjønnsroller og kjønnsespesifikke særtrekk produserer og vedlikeholdes

gjennom menns og kvinners praksiser og resultatene av disse praksiser. Dette betyr ikke at alle kroppar i utgangspunktet er like, at det ikke finnes biologiske kjønnsforskjeller. Det finnes kjønnsespesifikke biologiske særtrekk, og disse bidrar til å produsere forskjeller. Men, biologien er ingen determinerende kraft som ligger bakenfor og tillegger subjektene bestemte egenskaper. Biologien blir å betrakte som en åpen materialitet (jf. Grosz 1994) som bærer med seg tendenser og potensialiteter som kan frembringe eller hindre videre utviklingsveier.

Mannlige og kvinnelige subjektposisjoner er konstituert med ulike diskursive ressursgrunnlag for å begrepsliggjøre og kategorisere kroppen og dens uttrykksformer.¹⁶ Det kvinnelige subjekt synes i større grad konstituert som fornektende og begjærsavstøtende overfor et kroppslig fysisk behov som sult.¹⁷ Sulten kan lettere la seg inkorporere og tilknytte en mannlig enn en kvinnelig subjektposisjon, ikke fordi menn er mer sultne enn kvinner, men fordi det å gi etter for sulten for kvinnelige subjektposisjoner lettere kan bli konstituert som en trussel. Dette kan blant annet gi utslag i ulikheter i kroppsbilde og i kroppskorrigerende og begjærregulerende praksiser som slanking.¹⁸

Elizabeth Grosz (1994) betrakter konstitueringen av mannskroppen som solid og hel som en standard kvinnekroppen defineres bort fra. Menns kropp fremstår som enhetlige og stabile, og denne representasjonen utgjør den standard som får kvinners kroppar til å fortone seg som en anomali. De må konstant holdes i sjakk og under kontroll for å kunne tilpasses den stabile og koherente maskuline norm. Grosz fremhever at dette bildet er en illusorisk abstraksjon. Heller ikke menns kroppar er stabile og enhetlige. Også menns kroppar krever et konstant disiplinerings- og reterritoriseringsregime. Kun som abstrakte representasjoner fyller mannskroppen dette

bildet. Men, denne abstraksjonen virker tilbake på kroppslige praksiser, og gjør at mannskropper lettere fremstår og fremføres som enhetlige og stabile. Menns reterritoriseringspraksiser naturliggjøres og usynliggjøres – de inngår i den tatt for gitte kroppsdøxa. Grosz (1994:203) hevder at kvinnekroppen ikke er mindre solid enn mannskroppen, men at kvinnekroppen innskrives som lekkende og flytende, og at dette igjen legger føringer på videre kroppslige praksiser. Den stabile kroppskontroll mannen tildeles, blir tilskrevet kvinnen som en mangel. Dermed blir også behovet for å holde kvinnekroppen intakt desto mer presserende. Subjekter konstituert som kvinnelige vil slik lettere distansere seg fra praksiser og krefter som innvirker på kroppens integritet. Når sulten truer stabiliteten, truer den også subjektiviteten. Konstitusjonen av kvinnekroppen som lekkende og flytende gjør kvinnelige subjektposisjoner mer utsatt for reaktive krefter som virker imot det som kan true kroppens stabilitet. Kroppslig kontroll blir en dyd, da dette bidrar til å stabilisere kroppen og holde subjektposisjonen intakt.

Det stabiliserende aspektet ser vi særlig i forbindelse med bulimiske praksiser, hvor kroppen renses for de fremmedelementer den er tilført gjennom praksiser som overskrider det man kan tillate seg ut fra den subjektposisjon man skal inneha. Oppkastet blir her en reterritorialisering hvor effekter av truende praksiser frastøtes og subjektposisjonen holdes ren. I de anorektiske praksisene er reterritorialiseringen så total at de truende praksiser kues og fornektes fullstendig. De bulimiske praksisene blir derimot en botsøvelse, hvor hva som betraktes som en karakterbrist må rettes opp før subjektposisjonen kan gjenvinnes. Først da kan man være seg selv. Når noen subjektposisjoner blir konstituert som mer skjøre og utsatte enn andre, har de også et større behov for avsondring og stabilisering, tiltak som kan bringe med seg reaktive

praksiser som hemmer og innsnevrer praksisene – og livet.

Avslutning

Spiseforstyrrelser arter seg som tvang. Som handlinger utenfor subjektets herredømme. Som en syk kropp, styrt av et sykt sinn.

Hva jeg her har forsøkt å vise, er at det (i det minste i de tilfellene og tekstene jeg har studert) lar seg gjøre å finne en vilje som uttrykkes gjennom disse praksisene. En vilje til å opprettholde de dominerende subjektposisjoner. Paradokset er at dette kan tippe over i praksiser som tar overhånd og detroniserer subjektet. Forsøket på å kue alle krefter, begjær og følelser man ikke vil vedkjenne seg, leder til en total livsfornektelse. Trangen etter total autonomi og herredømme over seg selv og omgivelsene fører til handlingsvegning og innsnevring av praksispotensial.

Kropper kan ikke enkelt løsrives fra sine omgivelser. Alle kroppslige fremtoninger og praksiser er relasjonelle og kontekstuelle. De står i forhold til sine omgivelser – av materiell og kulturell art. Kroppslige representasjoner blir å betrakte som kollektive effekter – båret frem gjennom sett av sosiale og materielle tilknytninger. Menn og kvinner blir forskjellige ved at de ulike kjønn praktiseres forskjellig. Forskjellene er ikke gitt, men reproduseres stadig – som variasjoner over et tema. Spor og vaner følges, mer eller mindre strengt. Menn og kvinner blir forskjellige, fordi de lever gjennom spor lagt av tidligere forskjeller – ikke fordi de er determinert av gitte symbolske former eller psykologiske roller. Forskjellene *er* ikke, de *blir* – kontinuerlig. Med dette åpnes også et potensial for endring. Mønstre kan omdannes, og nye praksisformer kan vinne frem.

Kjetil Karise Rødje
sosiolog

Noter

1. Deler av teksten er basert på min hovedoppgave i sosiologi (Rødje 2002a).
2. For bakgrunnsmateriale om utbredelsen og forekomsten av spiseforstyrrelse, se f.eks. Skårderud 2000.
3. I denne artikkelen er det benyttet materiale fra tre ulike informanter. Disse var på intervjudispunktet alle i 20-årene, og hadde en lengre historie med spiseproblemer bak seg, eller slet fortsatt med disse problemene. Informantene ble rekruttert gjennom mitt eget nettverk av bekjente (bekjentes bekjente, osv.). Jeg og informantene hadde ikke kjennskap til hverandre i forkant av mitt prosjekt, vi hadde aldri møtt hverandre tidligere, og vi har ikke hatt kontakt utenom i forbindelse med intervjuene. Informantene kjenner heller ikke til hverandre (så langt jeg vet).
4. Om dette temaet har jeg skrevet mer utfyllende annetsteds (Rødje 2002b).
5. Per Otnes (1995:16) betegner lettere ironisk forestillingen om det frie, handlende subjekt som: «the Myth of Man's Mastery – our image of the self-assured, effective, resourceful person whose own exceptional action saves the day – as if with a smoking six-shooter in each hand».
6. For en diskusjon og problematisering av konstitueringen av det «normale» subjekt, se Moser 2003. Moser lokaliserer tre komponenter ved det kompetente normale subjekt: «These are agency, subjectivity, and accountability. One, an ability to act in the world and to cause things to happen; two, a consciousness and a capacity to think and know; and three, a capacity to demonstrate and bring this inner capacity and competence out in practice, and usually also to explicate it in discourse» (Moser 2003:145–146). Disse tre aspektene henviser alle til subjektet som en autonom størrelse, de viser til egenskaper subjektet må besitte som et selvstendig individ, uavhengig av omgivelsene.
7. Arild Thomassen gjorde tilsvarende betraktninger under sitt feltarbeid ved en behandlingssinstitusjon for narkomane: «Jeg tolker dette behandlingsprogrammets intensjoner som i overensstemmelse med et sentralt tema ved den vestlige modernitetens prosjekt: *frigjøringssteamet*. Det individuelle endringsarbeidet som forutsettes innenfor rammen av det terapeutiske samfunnet er basert på en frigjøringslogikk. Stoffmisbruket er fortolket som et brudd mot den enkeltes subjektivitetsarbeid, dvs. at stoffmisbrukeren har 'forbrutt' seg mot egne utviklingspotensialer. Den terapeutiske prosessen antas derfor å være en frigjøring av de menneskelige ressurser som hver enkelt er bærer av» (Thomassen 2001:6).
8. Tilsvarende beskriver Michel Foucault (1999:31–32) den moderne sjel (og dermed også dualismen sjel – legeme) som et historisk produkt, men likefullt reell. Sjelen blir ifølge Foucault et produkt av maktforhold, og tjener som legemets fengsel.
9. I en artikkel om funksjonshemmede skriver Ingunn Moser at: «This construction – the norm – is almost identical to what we have learned to call 'the modern, liberal subject': the independent, autonomous, centered, singular, verbal and therefore competent subject. But this idea has already been deconstructed and revealed for what it really is: people are not the master in their own houses (or even in their own bodies) in this way. They do not have the power to create either themselves or history. There is probably no single person who can live up to the norm against which disabled people are generally measured» (Moser 2000:9). Moser hevder her at dette subjektidealet setter en standard det er umulig å leve opp til. De som ikke klarer å fremstå i tråd med dette idealet, blir mangelfulle subjekter.
10. Representasjonslogikken sniker seg inn, selv i min egen språkføring under intervjuene.
11. Med kropp menes her ikke bare biologiske kropp, men også kropp som sosiale, kjemiske eller politiske størrelser.
12. Denne modellen av subjektet kan også finnes i Foucaults teorier om individet som et produkt av disiplinære teknologier, men som dermed også blir en høyst reell størrelse (Foucault 1999).
13. Jf. Foucaults maktbegrep (Foucault 1990).
14. For å si det med Nietzsche: «Det betyr en vilje til intet, en motvilje mot livet, en oppstand mot livets dypeste forutsetning. Og likevel er det, og blir det, en vilje!» (Nietzsche 1994:127)
15. Min kritikk rammer her ikke bare Solheim, men også den antropologiske tradisjon etter Mary Douglas (1997) hun befinner seg innenfor. Her betraktes samfunnet som organisert etter grunnleggende binære dypstrukturer. Det som ikke lar seg plassere etter disse binære strukturene, blir definert som urent og som en trussel for samfunnets videre samhold. Jeg vil hevde disse perspektivene kan gi nyttige innsikter, men blir for determinerende og ensrettede i sin tro på, og søken etter, altovergripende samfunnsstrukturer som opprettholder den eksisterende samfunnsorden og det eksisterende verdensbilde.
16. For en oversikt over kroppsidealer og kroppstilfredshet hos henholdsvis menn og kvinner, se Grogan 1999.

17. Se f.eks Bordo 1995.
18. For tallmateriale om kjønnsforskjeller i kroppsbilde og slanking blant unge i en norsk populasjon, se Rødje mfl. 2004 – kap. 5.

Litteratur

- Bordo, Susan 1995. *Unbearable Weight: Feminism, Western Culture and the Body*. University of California Press, Berkeley.
- Deleuze, Gilles 2002. *Nietzsche and Philosophy*. Continuum, London og New York.
- Deleuze, Gilles og Felix Guattari 1998. *Anti-Oedipus*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Douglas, Mary 1997. *Rent og urent: En analyse av forestillinger omkring urenheter og tabu*. Pax Forlag, Oslo.
- Foucault, Michel 1990. *The History of Sexuality: Volume 1, An Introduction*. Penguin, London.
- Foucault, Michel 1999. *Overvåkning og straff*. Gyldendal, Trondheim.
- Grogan, Sarah 1999. *Body Image: Understanding Body Dissatisfaction in Men, Women, and Children*. Routledge, London og New York.
- Grosz, Elizabeth 1994. *Volatile Bodies*. Indiana University Press, Bloomington-Indianapolis.
- Hornbacher, Marya 1999. *Wasted*. Flamingo, London.
- Latour, Bruno 1999. *Factures/Fractures: From the Concept of Network to the Concept of Attachment*. I *Res: Anthropology and Aesthetics* 36, høsten 1999, *Factura*.
- Moser, Ingunn 2000. Against Normalisation: Subverting norms of ability and disability. *Science as Culture* 9 (2), 201–240.
- Moser, Ingunn 2003. *Road Traffic Accidents: The Ordering of Subjects, Bodies and Disability*. Avhandling levert for dr.art-graden, Unipub forlag, Oslo.
- Nietzsche, Friedrich 1994. *Moralens genealogi*. Gyldendal, Oslo.
- Otnes, Per 1995. *Can we Support ourselves by Driving to each other?* Institutt for sosiologi, Oslo.
- Rødje, Kjetil 2002a. *Viljens triumf*. Hovedoppgave i sosiologi, Universitetet i Oslo.
- Rødje, Kjetil 2002b. *Anas ærefulle triumf – den inderlige renhet*. Arr 2.
- Rødje, Kjetil, Jocelyne Clench-Aas, Betty van Roy, Olaf Holmboe og Anne Marie Müller 2004. *Helseprofil for barn og ungdom i Akershus – Ungdomsrapport*. Nasjonalt kunnskaps-senter for helsetjenesten, Rapport nr. 2.
- Skårderud, Finn 2000. *Sterk/svak: Håndboken om spiseforstyrrelser*. Aschehoug, Oslo.
- Solheim, Jorun 1998. *Den åpne kroppen*. Pax Forlag, Oslo.
- Thomassen, Arild 2001. *Endring gjennom ritualer*. Sosiologisk årbok, Oslo

Internettkilder

- Anorexic Nation: http://www.plagueangel.com/anorexic_nation/main.html, 22.03.02
- w is for who am I?: http://uk.geocities.com/sh_ed/w.htm, 28.06.01

Er det ualminnelige helt ualminnelig?

Dagligliv, kropp og helse hos friske kvinner og kvinner med kroniske muskelsmerter

Av Målfrid Råheim

«How to find a vantage point from which to see the water I had lived in all my life.»

(Martin 1992:11)

Målfrid Råheim spør i denne artikkelen: Kan bibehold av tradisjonelle kvinneverdier sammen med etterlevelse av nye være en så sterk drivkraft for enkelte kvinner at de ureflektert legger til rette for å slite seg ut og utvikle varige kroppslige plager?

Kroppen er grunnlaget for vår erkjennelse, og erkjennelse finner sted i gitte sammenhenger. Som levde kropp har kvinner (og menn) inkorporert viten om sin situasjon, om samfunn og kultur. Måter kvinner tar inn og lever ut det å være kvinne på, er med andre ord knyttet til det selvfølgelige, til noe de selv ofte ikke stiller spørsmål ved. Det er i det hele tatt uhyre vanskelig å stille spørsmål ved tankemodeller som gjøres til våre egne ved at vi tar dem inn i hele vår væremåte, i hele vår kropp.

Betydninger av det å være kvinne er imidlertid også forbundet med omfattende endringsprosesser i vår tid. Kvinne-liv av i dag handler om at gamle og nye måter å leve ut det å være kvinne på, eksisterer side om side. Det handler om samtidighet og usamtidighet i indre og ytre sosiale prosesser (Bjerrum Nielsen og Rudberg 1994). Hva det betyr å være kvinne er kilde til forhandling og endring, individuelt og kollektivt. Men kroppen representerer et tregt kulturelt felt. I en tid hvor endring og variasjon

ofte synes vektlagt på bekostning av sammenheng og kontinuitet i tenkningen om kjønn, kan det være verdt å se nærmere på betydningen av det vanemessige og kroppens rolle i det. Med søkelys på helseerfaringer typiske for kvinner i vår tid og på vårt sted, vil jeg argumentere for at det er viktig å bli oppmerksom på dypt innforlivede måter å forholde seg og handle på. Langt flere kvinner enn menn rapporterer for eksempel om kroniske, utbredte muskelsmerter (Bergman mfl. 2001, Eriksen mfl. 1998, Natvig mfl. 1994).

Agnete og Ester, Hege og Siri¹ er kvinner midt i livet. I det følgende skal jeg gi et innblikk i dagliglivet slik det arter seg fra morgen til kveld for disse fire kvinnene. Kropps- og helseerfaringer er sentrale temaer. Agnete og Ester har kroniske muskelsmerter og diagnosen fibromyalgi. Hege og Siri er friske. Alle fire deltok i studien som ledet fram til min doktoravhandling (Råheim 2001).² Erfaringer de forteller om har klare felles trekk, men også betydelige ulikheter. Jeg spør: Kan bibehold av tradisjonelle kvinneverdier sammen med etterlevelse av nye være en så sterk drivkraft for enkelte kvinner at de ureflektert legger til rette for å slite seg ut og utvikle varige kroppslige plager? Hva skal til for at kvinner skal stoppe opp og gi kroppens helseerfaringer betydning som utgangspunkt for endring av vante måter å forholde seg og handle på? Under hvilke omstendigheter blir kvinnes utviklingsprosess positiv og styrkende versus negativ og nedbrytende når det gjelder helseerfaringer og mestring? Hva er forskjellig, hva ligner, hva overlapper og hva betyr livssituasjonen for hvilken prosess den enkelte kvinne er inne i? Med disse tema i tankene spør jeg også: På hvilke måter kan det ualminnelige kvinnelivet med kroniske muskelsmerter kaste lys over det alminnelige kvinnelivet som frisk kvinne, og omvendt? Er det ualminnelige helt ualminnelig?

Tematikken jeg vil løfte fram, er altså knyttet til det vanemessige og implisitte. Å diskutere tema av denne art på overbevisende vis krever at det empiriske grunnlaget presenteres grundig. Det er derfor gitt stor plass til beskrivelse av kvinnes dagligliv og erfaringer. Med Merleau Pontys begrep om livsverden og levd kropp samt Bourdieus begrep habitus vil jeg også bringe inn teoretiske perspektiver som underbygger at kroppen ikke er unndratt meningens felt, men er vår tilgang til det. Menneskers kropp oppfatter, skaper, uttrykker og inkarnerer mening, med base i vår sansemessige erfaring, sier Merleau-Ponty (1962). Han understreker at kroppen er vår primære erkjennelseskilde og alle handlingers subjekt. Begrepet habitus retter søkelyset mot vanemessige måter å reagere, forholde seg og handle på – forankret i levde (kvinne)kropper. Habitus viser kort sagt til kulturelt baserte normer og samfunnsmessige strukturer som inkorporeres i våre kropper via sosial praksis, og som fungerer som disposisjoner som er bestemmende for vanemessige måter å oppfatte, forholde seg og handle på (Bourdieu 1995).

Kort om Agnete og Esters situasjon

Agnete er midt i 30-åra, Ester i begynnelsen av de 40. Begge har hatt kroniske smerter i flere år, og det preger deres livsverden. Smertene har likevel, på det tidspunkt jeg treffer dem, ulik betydning i deres liv. Agnete har vært plaget av muskelsmerter fra barnsben av. Hun var likevel en aktiv idrettsjente i tenårene og i ung voksen alder. Kroniske, utbredte smerter utviklet seg da hun fikk sitt første barn. Da jeg treffer Agnete, kjenner hun seg langt på vei i kroppens vold og i en kritisk situasjon. Smerter og andre kroppslige plager er sterkt forverret. Hun er samboer og mor til to små barn. Sam-

boeren jobber mye, og hun er stort sett alene om det praktiske ansvaret for barna. Agnete beskriver forholdet til samboeren som godt. Hun har fire års utdanning utover grunnskole og har en rekke midlertidige ansettelsesforhold innenfor pleie og omsorg bak seg. Hun ønsker seg en annen arbeidssituasjon og har forbedret karakterer på tidligere utdanning. Lønn under svangerskapspermisjonen har hun ikke, og økonomien i familien er stram. Nylig kom hun inn på utdanningen hun lenge har ønsket seg, men hun er redd hun ikke skal klare å fullføre den.

For Ester kom kroniske smerter som kastet på henne. Hun hadde alltid kjent seg frisk og sterk. Ester er gift og har store barn. De to på 16 og 23 år bor fortsatt hjemme. Det er flere kronisk syke i hennes nærfamilie, inkludert barn. Med ekstra store omsorgsoppgaver valgte Ester å være hjemme noen år mens barna var små. Det praktiske hus- og omsorgsarbeidet falt dermed på henne. Hun hadde imidlertid vært i full jobb i flere år da hun fikk kroniske smerter. Ester har seks års utdanning utover grunnskole og et arbeid hun opplever som meningsfylt og givende. Hun forteller om økt fordeling av husarbeidet hjemme, styrket samhold mellom ektefellene og avlastning i arbeidet ute. Hun har ikke vært sykemeldt de to siste årene og arbeider i et typisk kvinneyrke med middels lønn. Med ektefelle i full jobb er familieøkonomien ikke til bekymring. I Esters historie er mestring og opplevelse av handlingsmuligheter viktige tema. Både Agnete og Ester har altså lenge hatt store omsorgsoppgaver, og de har deltatt i utdanning og/eller lønnet arbeid både før og etter at de fikk kroniske smerter.

Agnete og Ester – dagligliv og kropps- og helseerfaringer

La oss følge Agnete og Ester gjennom dagen. Først Agnete:

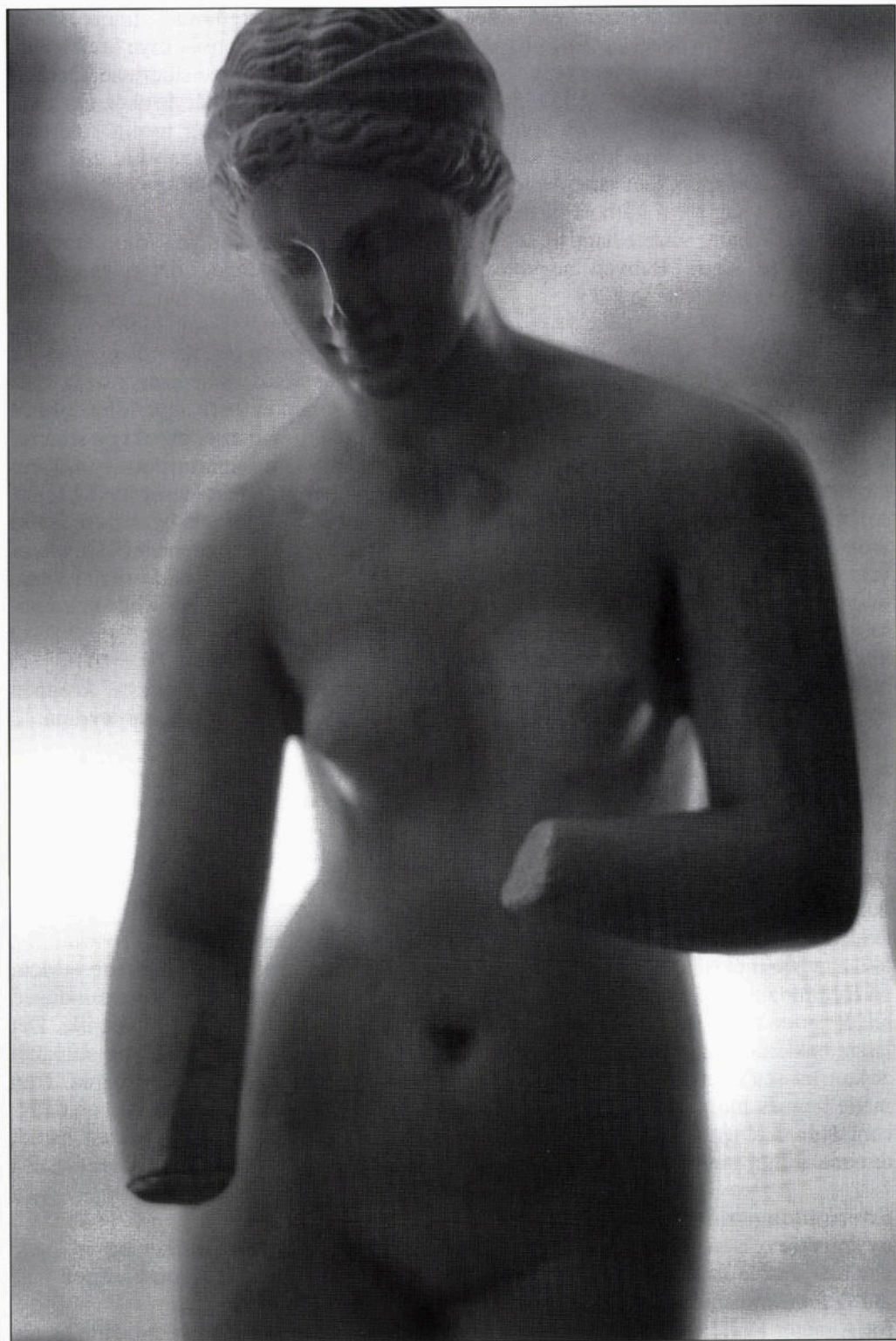
Morgenen: Om en kropp som truer med å ta all kontroll og om splittelse mellom barnas og egne behov

Agnete er så utarmet om morgenen at hun er i ferd med å miste motet.

Jeg er så sliten at jeg vet ikke om jeg klarer mer – troen min svikter og viljen min svikter – det er helt fryktelig, det er som om jeg ikke kan kjempe mer.

Etter at babyen ble født, får hun mindre hvile enn noensinne. Hun er vant til sterke smerter og takler det, sier hun. Er hun fullstendig utmattet i tillegg, slik som nå, er det mer enn hun makter, og vante rutiner bryter sammen. Om morgenen den dagen jeg treffer henne, var kroppen så umedgjørkelig at hun måtte «knekke» leddene løs og kontrollere seg selv for ikke å skrike. Kroppen kjentes dessuten så tung, så tung. Hun måtte sitte lenge på sengekanten, før hun fikk såpass kontroll over kroppen at hun klarte å reise seg, støtte seg til veggen og komme seg ut på kjøkkenet. Der sank hun ned på en stol. «Jeg er som en 80 år gammel dame,» sier hun. Samboeren hadde gått. Gutten hennes på seks år ropte og ville ha hjelp. Agnete orket ikke. Hun forteller om sterk skyldfølelse overfor sitt eldste barn:

Jeg forklarer ham at det ikke er ham som har gjort noe galt, det er mamma som er sliten og har vondt i kroppen – og da tåler mamma lite – prøve å få ham til å forstå at det ikke er noe galt med ham, kreve mer enn tidligere, men at han likevel får sitt – jeg kan ikke finne meg i at han slenger seg opp i fanget mitt – jeg forbeholder meg retten til å sette grenser – men jeg prøver å sette dem slik at han kan akseptere dem – han må ta litt hensyn også, men han føler det urettferdig – han kan ikke helt forstå. Jeg overtaler meg sjøl til å tåle mer – til å øke tåle-

(Foto: Eli Berge, Fotofil.no)

grensen for akutte smerter også – det betyr så mye for meg, det er jo barnet mitt, ikke sant – jeg er jo moren.

Hun er splittet mellom egne og sønnens behov. Denne morgenen kledde sønnen på seg på kommando. Det såret Agnete at gutten vegret seg for å gå bort til henne. Agnete roste ham, vinket ham til seg og gav ham en klem. Babyen begynte å gråte, og hun hentet henne.

Formiddagen: Å kjempe med og mot kroppen for å skjytte sine plikter

Formiddagen går med til å stille og mate barnet og ellers klare å holde seg gående. Rydding i huset orker hun ikke å tenke på. Familien bor trangt, og hun synes at det sliter på å ha det så kaotisk som nå. Siden hun tidligere har hatt ettermiddagsvakter, har hun ofte vært hjemme om formiddagen. Vanligvis belønner Agnete seg selv med en pause etter at hun har fått unna det mest nødvendige i huset. Hun beskriver en god hvilestund, der hun har omsorg for og er på den egne kroppens side. Hun forlanger imidlertid innsats av seg selv før hun tar et pusterom. Å fortrenge smerter til fordel for trening eller praktiske gjøremål: «Det er jeg så vant til at det tenker jeg ikke over engang. Jeg tåler veldig mye smerte, ellers vet jeg ikke hva jeg skulle gjort,» sier hun. Dagen før jeg treffer henne lot hun seg lokke av sin mor til å ta barnevognen med på formiddagstur. Hun visste at hun ikke hadde godt av å skyve vognen opp de lange bakkene, og forbannet seg selv for at hun lot seg overtale. Da hun kom inn, måtte hennes mor løfte barnet ut av vognen. Hun var så skjelve og utmattet i armene at hun var redd for å miste henne.

Ettermiddagen: Å være oppbrukt av smerter

Før babyen ble født, var det i større grad mulig å mestre smertene, og det er viktig for Agnete. Hun beskriver smertene som en konstant og forstyrrende «støy» i bak-

grunnen som tar krefter hele tiden. Hun er ikke alltid klar over hvor mye krefter hun bruker på å kontrollere smertene. Det blir hun oppmerksom på når de øker. Da kjenner hun hvor sliten og urolig smertene gjør henne. Og det skal lite til, fordi «begeret allerede er fullt»:

I det øyeblikket jeg dunker borti døren, så hyler jeg, det er så gruelig vondt – jeg hopper rundt på gulvet – som enkemannsstøt gjennom hele kroppen – (*– Ja, for tålegrensen er allerede nådd, ikke sant?*) – ja, nettopp – det er bare den lille dråpen, ikke sant – jeg er oppbrukt på smerter allerede – og marerittet er når det begynner å gå slik (viser med å tegne en kurve som går opp og ned for å vise variasjon i smerteintensitet). Da klarer jeg ikke å trenge smertestøyen unna, og det er mareritt altså – blir helt oppbrukt kan du si.

Å fortrenge smerte og presse kroppen synes sentralt i måten hun har levd på:

Jeg prøver å ikke være oppmerksom på smertene, for da blir det hele verden – for ellers blir du smerte, verden din blir smerte, og det er ikke mye til verden altså.

Og hun fortsetter: «Jeg vil leve et fullt liv, og da må jeg fortrenge smertene.» Men, det er ikke alltid mulig. Ettermiddagen dagen før vår samtale var ekstra ille. Det var umulig å trenge smerter og slitenhet unna, og hun var alene med barna. Hun hadde problem med å klare stell av babyen. Heldigvis sov spedbarnet en stund. Agnete kjente seg hinsides hvile.

Kvelden: Kroppen streiker og motløsheten overtar – om kamper på mange plan

Agnete var nedfor i går kveld. Hun hadde sprengt grensene for hva kroppen kunne

tåle, og da kvelden kom var hun «en eneste skjelvende og utarmet verkeklump». Selv de enkleste praktiske oppgaver var umulige å utføre; løfte koppen, skjære brød osv. Hun ble konfrontert med egenkroppens grenser på dramatisk vis.

«Kroppen ville ikke lystre, ikke sant – jeg ble virkelig redd – livredd. Smertene truer med å bli hele verden, ikke sant,» sier hun. Det hele er i ferd med å vokse henne over hodet, og hun kjente seg ubrukelig. Hun trenger mer praktisk hjelp. Selv om hun ser omsorgen for barna som sitt hovedansvar, synes hun det er urimelig at samboeren ikke avlaster henne mer når hun har det så ille. Hun er tydeligere enn før på egne behov overfor ham. Det koster henne imidlertid ofte mer kamp enn hun orker å ta. Denne kvelden ba hun ham om å ta kveldsstellet med det største barnet. Han sa ja, men fulgte ikke opp. Hun pratet barnet ut på badet, til tannpuss og på med nattøy. Så ba hun ham komme inn i stuen for å få kos. «Menn kan få seg til å vente og vente, og så blir det til at jeg forsøker å prate ham i seng.» Hun var irritert, men forsvarte ham overfor meg: «Han er sliten etter en lang arbeidsdag.» Lillejenta begynner å gråte, og Agnete tenker på hvordan hun skal komme seg gjennom natten.

Ester:

Morgenen: Å våkne til en kropp som må overtales til å fungere

Morgenen den dagen jeg møter Ester, var en vanlig morgen i denne livsperioden for henne. Hun var sløv, sliten, stiv og hadde sterke smerter. Det var umulig å stå opp med en gang.

Jeg var så stiv – og kroppen vil på en måte ikke lystre, ikke sant – jeg kan ikke gjøre noen bevegelser automatisk – jeg må bevisst snu meg i den rette stillingen i sengen, jeg må ta kontroll – over kroppen – planlegge beve-

gelsene – og – forsøke å bli våken og bevisst – slik at jeg klarer å ta kontrollen, kan du si.

og

Jeg må overtale kroppen til å virke – nå, kjære venn, skal du stå opp.

Selv når kroppen er så plagsom, er hun altså i en slags forhandlende dialog med den. Å bevege seg forsiktig er nødvendig, ellers kan hun falle fordi hun er nummen under føttene. Dessuten er hun så stiv og treg i kroppen at det er umulig å skynde seg. Det er som om alt går i langsom kino. Hun har innarbeidet faste rutiner om morgenen, og hun beregner alltid god tid. Før hun går på badet vekker hun sønnen, går så i en varm dusj før hun setter på vaskemaskinen. Hun har lagt klær klar kvelden før for å slippe å bruke krefter på det. Før hun går ned, sjekker hun at hun har alt med for å slippe belastningen med å gå opp igjen, osv. Morgenen er den mest krevende tiden på døgnet.

Jeg må ha faste rutiner om morgenen for hva jeg skal gjøre – det er på en måte uttenkt (på forhånd) – jeg må dekke bordet før jeg setter meg, og passe på at jeg har alle tingene der – må jeg reise meg så er det vondt.

«Du planlegger nøye,» sier jeg. «Ja, jeg planlegger slik at sjøl om jeg er sløv så får jeg gjort det jeg skal – jeg må ‘time’ alt,» sier hun.

Faste rutiner gir mestring. Hun klarer å bli rede til å ta fatt på arbeidsdagen. «Jeg lar meg ikke knekke – den viljestyrken at dette skal jeg greie – den er jeg veldig stolt av. Jeg opplever en veldig styrke,» sier hun.

Formiddag og ettermiddag: Å kjempe med kroppen for å kunne glømme kroppen, og av og til tvinge den – om

full deltagelse med de andre, nye kroppsvaner og nye rutiner for fordeling av det praktiske

Ester har arbeidet bevisst med å bli kjent med egenkroppens tålegrenser etter at hun fikk kroniske smerter. Hun er nøye med å belaste kroppen minst mulig i måten hun går, står og sitter på. Hun har skaffet seg hjelp på jobben til de tyngste takene, og hun utnytter bevisst vekslingen mellom pauser og innsats som tidsorganiseringen på arbeidsplassen gir rom for. Å være mer bevisst enn før på hvor mye hun tar på seg, er også del av strategien. Nettopp det har vært vanskelig. Hun har vært vant til og hatt glede av å klare mye. Nå legger hun til rette for at hun har mulighet til å gløkke kroppen i situasjoner som krever henne helt og fullt. Formiddagen dagen før jeg treffer henne oppstod det en krevende situasjon på skolen der hun arbeider. Det var konflikt mellom hennes og en annen klasse, og ungene var svært oppkavet. Hun brukte all sin kraft og innsikt på å ta vare på ungene. Sammen løste de situasjonen på en konstruktiv måte for alle parter, og hun syntes ungene lærte noe viktig. Da det hele var over, kjente hun seg utmattet og smertene strømmet på. Likevel var hun tilfreds. Hun fikk bruke sin innsikt på en god måte til glede for seg selv og gagn for andre.

Når hun kommer hjem, er plagene vanligvis så sterke at de ikke lar seg fortrengte. «Da biter jeg tennene sammen til jeg har gjort det som er nødvendig,» sier hun. I går ettermiddag var det verre enn vanlig. Hun tvang kroppen til innsats. Hun får ikke ro på seg før det er en viss orden i huset. Mann og barn tar imidlertid sin del:

Her i familien må vi alle leve med våre kroniske sykdommer – og vi må leve normalt – og da må alle ta sin del (– *Både kreve og gi praktisk støtte?*) – ja, akkurat – dele på det praktiske

(– *Det opplever du fungerer bra?*) – overfor mannen min er det blitt helt naturlig – nå skjønner han – nå vet han hvilke hensyn jeg må ta til meg selv.

Det har vært en lang prosess, og hun har drevet den fram.

Vi har taklet det gjennom å snakke om det – og det er lettere for meg, men han har bare vært nødt – det var også viktig at han skulle skjønne hva jeg kan og ikke kan, og at jeg måtte skjønne hans begrensninger.

Siden mannen også har en kronisk lidelse, har det vært ekstra viktig å forstå grenser både for egen og hans yteevne. Mest utsatt for skyldfølelse er hun imidlertid når det gjelder barna. Med økt arbeidsfordeling får hun mulighet til en ettermiddagshvil, noe hun opplever helt nødvendig.

Kvelden: Smerter, men jeg mestrer

I går kveld var Ester sterkt plaget. Vanligvis går hun og mannen tur om kvelden. Det hjelper på begges plager, og de støtter hverandre i det. Denne kvelden valgte hun å gå til sin gamle mor. Slik fikk hun både beveget seg litt og vist omsorg for henne. Hun tvang kroppen til handling og var nær grensen for hva hun mestret. Hun oppsummerer dagen slik:

Det var en slitsom, men god dag – ungene lærte noe nyttig, og jeg følte meg tilfreds og i godt humør – fordi jeg hadde klart en slik arbeidsdag.

At hun var så plaget da kvelden kom, var en pris det var verdt å betale. Hun sier dette om hvordan plagene ofte veksler gjennom dagen og hvordan hun forholder seg:

Det går i bølger utover dagen med smerter og sløvhet – jeg forsøker å følge kroppen, da, men i perioder må

jeg tvinge kroppen og i andre perioder må jeg bare hvile – og så er det perioder jeg helt glømmer kroppen.

Oppsummerende om Agnete og Ester

La meg oppsummere og reflektere litt videre: Agnete og Ester har gitt innblikk i en livsverden som er grunnleggende endret i og med en smertefull og sliten kropp. De har fortalt om en kamp der de føler at tilværelsen står på spill, og hvor de kjenner bildet av seg selv som aktive og ytende kvinner truet. I denne kampen antydes det at *Ester* har etablert kroppslige praksiser og vaner som handler om å kjempe med den egne kroppen som er blitt så problematisk, og hun er «omsorgsfullt oppmerksom» på den. Forhandling om økt fordeling av praktisk ansvar i familien samt bedre tilrettelagt arbeidssituasjon ute er dessuten viktige tilpasninger. Og likeledes bearbeiding av dårlig samvittighet fordi hun ikke kan stille opp hjemme som før. Ester blir ikke stående alene med sine smerter, hun har tilstrekkelig støtte i sine omgivelser. Hun stoler på egne erfaringer, initierer dialog gang på gang og på ulike arenaer. Hun kommer inn i gode sirkler hvor andre også kan yte overfor henne. Ester forebygger i det hele tatt at smerter og slitenhet overskrider det hun kan mestre, og krefter frigjøres til å delta for og med de andre i hjem og yrkesliv.

For Agnete har tidligere måter å mestre på brutt sammen i en ny situasjon med sterkt økte krav. Hun kjemper *mot* eller *resignerer i avmakt* overfor en kropp hun ikke hankses med og i desperat kamp for å fylle sine plikter. Egen kropp fremstår som en fiende som truer med å ta all kontroll. Smerter og slitenhet er med andre ord av en karakter som truer med å fylle hele hennes verden, og hun er redd for å «bli sin smerte» i radikal mening. Hun prøver å få til økt fordeling av praktisk

ansvar mellom seg og samboeren, men kjenner på at hun ikke når fram. Og hun kjemper med økende dårlig samvittighet overfor sitt eldste barn. Marerittet for henne er at hun ikke skal klare å ta seg av sine barn. Dramatisk synes hun også det er om hun må gi opp den utdanningen hun i årevis har drømt om. Hun står i fare for å miste fotfestet, og er i en kritisk fase. For begge gjelder at det hele utspiller seg i samspill med omgivelser som styrker og/eller bryter ned.

For Agnete sin del ser det altså for øyeblikket ut til å tippe i negativ retning, mens retningen er positiv for Ester. Men, entydig er det ikke. Agnete har rett nok svært lite å gå på akkurat nå. Hun har imidlertid lang erfaring hva gjelder å leve med og mestre en smertefull kropp, og hun og partneren har kjempet seg gjennom krevende tider før. Kanskje er hennes måter å mestre en smertefull kropp på mer fleksible enn det som kommer fram i hennes fortelling? Kanskje er det større mulighet for avlastning i hennes omgivelser? Ester er i en stabil periode og er på god vei ut av kroppens vold. Hun stoler på egne erfaringer og opplever tilstrekkelig støtte. Og hun kjenner seg sterk igjen. Likevel kan en spørre: Antyder hennes avhengighet av så utstrakte rutiner for opplevelse av mestring og kontroll at hun ikke har særlig mye å gå på? Det gis det ikke fullgodt svar på. Uansett: Forhandling med seg selv og viktige andre om betydninger av kjønn er vesentlig i dette bildet, og med vekt på hva kvinnene opplever meningsfylt for seg.

Et viktig spørsmål: Har Agnete og Ester kjent og fulgt kroppens behov for balanse mellom innsats og hvile i tilstrekkelig grad før den ble endret av kroniske smerter, eller er nettopp det at de ikke har gjort det en utløsende faktor hva gjelder å utvikle smertene? Har det i så fall med «automatismer» i tanke og handling knyttet til oppfatningen av dem selv som kvinner å gjøre? Ester peker på at det

kom som et sjokk at kroppen kunne svikte. Hun har alltid kjent seg sterk og har vært vant til å klare mye. Det kan antyde muligheten av at hun har vært inne i ureflekterte måter å reagere og handle på som kan ha utsatt kroppen for uheldig press. Agnete har en lang historie bak seg der det å ikke lytte til kroppen er sentralt. Smerter og andre plager i kroppen har ikke fått telle helt fra ungdommen av. Kroppen har for eksempel vært utsatt for sterk disiplinering gjennom beinhard trening, også etter at hun fikk kroniske smerter. Og for å kunne hvile må plikter og gjøremål komme først. En sann kroppens eksersis. Det kan være grunn til å dvele litt ved motsetningsfylte kriterier for positiv kvinnelighet. Det kommer jeg tilbake til. Men først: De friske kvinnenes erfaringer.

Kort om Hege og Siris situasjon

Hege og Siri er altså friske. Begge er i begynnelsen av 40-åra, er gifte og har voksne eller halv voksne barn som fortsatt bor hjemme. Hege har alltid kjent seg sterk og frisk. Hjemme har hun hånd om alt det praktiske hus- og omsorgsarbeidet, og hun er i 80 % lønnet arbeid. Slik har det vært siden barna var små. Arbeidsfordeling i hjemmet er ikke et tema, Hege ser husholdsarbeidet som sitt ansvar. Ektefellen er i full jobb, og økonomien i familien er ikke til bekymring. Hege har ikke utdanning utover grunnskole, og hun arbeider på en industriarbeidsplass med stor overvekt av kvinner. Arbeidsmiljøet er godt, og hun trives. Arbeidsoppgavene er imidlertid monotone og fysisk krevende. I senere tid har Hege fått mulighet til å veksle mer i arbeidsoppgaver. Det er først nå, etter mange år i denne jobben, at Hege merker at det sliter på kroppen. Hun synes likevel ikke at det er noe problem. Hege understreker at alle i familien er friske, og at det er lite kon-

flikter. Det betyr mye for henne.

Siri og ektefellen er begge i full jobb og har god økonomi. Barna er friske og klarer seg bra, og Siri understreker at familierelasjonene er gode. Barna er voksne nok til å flytte ut. Siri synes det er kjekt at de fortsatt velger å bo hjemme, og hun stiller gjerne litt ekstra for dem. Det er Siri som har hovedansvaret for husarbeidet, og slik har det vært siden barna var små. Ektefellen reiser mye. Det har likevel aldri vært noe «halseløst dobbeltkjør», sier hun. Hun var hjemme noen år med småbarn og var fornøyd med det. Da hun valgte å ta mer utdanning og etterhvert gå ut i full jobb, støttet ektefellen henne i at hun trengte avlastning hjemme. Det betydde mye for Siri. De ansatte hushjelp en dag i uka. Siri har ni års utdanning utover grunnskole, og hun arbeider i høyere utdanning. Hun opplever at arbeidsoppgavene er givende og arbeidsmiljøet godt. Kravene er imidlertid store. I senere år har Siri vært mye plaget av hodepine, og hun har lagt seg til trenings- og hvilevaner som hjelper.

Hege og Siri – dagligliv og kropps- og helseerfaringer

La oss også følge de to friske kvinnene gjennom dagen. Først Hege:

Morgenen: Å overvinne trøtthet for å stå grytidlig opp og få kontroll på det praktiske – om faste rutiner og en trøtthet som raskt lar seg overvinne

Hege forteller at hun var litt tyngre i kroppen enn vanlig da hun våknet om morgenen den dagen jeg treffer henne. Hun ble likevel ikke liggende da vekkeklokka ringte grytidlig, enda det var rikelig med tid til hun skulle ut av huset. Hun står vanligvis opp klokka fem / halv seks. Hege understreker at hun er et «morgenmenneske» og trenger bare fem timers søvn og at hun aldri egentlig er sliten. Samtidig peker Hege på at hun nå for

tiden ofte er tung i kroppen om morgenen: «Jeg kjenner at jeg trenger å lade batteriene,» sier hun. Da hun først kom seg opp, forsvant trøttheten, og hun kjente seg «vanlig opplagt». Å ha faste rutiner og god tid om morgenen er viktig for henne. Det gir opplevelse av kontroll. Hun står tidlig opp, også de dagene hun skal seint på jobb. Hun vekker mann og barn og lager frokost. Hun vil dessuten ha oversikt over hva ungene skal, og se til at de kommer seg ut av huset på en god måte. Minstemann er elleve år, de andre store ungdommer. «Jeg har et fast system for å huske alt det praktiske med ungene,» sier hun. I det hele tatt er det vesentlig for henne å ha oversikt over alle de praktiske hus- og omsorgsoppgaver hun kjenner ansvar for, så de ikke «vokser henne over hodet,» slik hun selv uttrykker det.

Formiddagen: Å ha for mye eller passelig å gjøre og tenke på, og hva det gjør med kroppen

Enkelte formiddager er preget av tidspress. Andre dager kan hun regulere innsatsen mer. Er det mye å få unna på kort tid, blir arbeidstempoet oppskrudd: «Da er det stress,» sier Hege, og hun kjenner seg:

høyspent og urolig i kroppen. Jeg blir gjerne urolig og rastløs når jeg har for mye å gjøre – da får jeg ikke ro på meg – du føler at kroppen er her oppe (viser ved å lage en horisontal strek høyt oppe).

På spørsmål om hun blir sliten, svarer hun:

Setter jeg meg ned, kjenner jeg at jeg kan sige helt sammen (når det er så hektisk) – noen dager er det slik at vi bare må stå på til vi er ferdige (og da kjenner jeg det slik).

Har hun mulighet til å kjenne etter, kjen-

ner hun seg virkelig «kjørt». Enkelte dager kan det være for få kvinner i forhold til alt de må ta unna, og det blir «for tungt å ikke kunne sette seg ned på i det hele tatt». Det har vært slik både den dagen jeg treffer henne og dagen før. Oppgavene er fysisk krevende; monotone og ensidige, og lokalene er støyfylte. Med en veksling i arbeidsplass og arbeidstempo gjennom uka synes hun ikke det er noe problem å ta seg inn igjen. Dessuten har hun de to siste årene vekslet mellom arbeid ved «pakkemaskinen» og registrering av produksjonsmengde på PC. Det er hun godt fornøyd med. Hege understreker at hun gjennomgående er frisk og har krefter nok til en travel hverdag. Kroppen er ikke noe problem.

Hege forteller imidlertid at det å ha kontroll på det praktiske hjemme og å vite at alt er i orden med barna, er en forutsetning for i det hele tatt å kunne ha ro på seg. Hun forteller om delt oppmerksomhet, det å «ligge et hestehode foran i tanken» fulgt av uro i kroppen. Å ha kontroll på hjemmebane innebærer i det hele tatt betydelig planlegging. Denne formiddagen var altså svært hektisk. Hun kjente seg i «høygir» og var utmattet allerede klokken elleve. Hun trengte pause. Da var det godt å vite at hun ikke hadde for mye på seg etter jobb. Ellers ville det blitt vanskelig å ta seg inn der og da.

Ettermiddag og kveld: Mye innsats og litt hvile

Ettermiddag og kveld består for Hege sin del av veksling mellom stor innsats og kortere hvilepauser. Ettermiddagshvil er en innarbeidet vane:

Jeg må ha en halvtime og bare slappe av etter middag – og da slapper jeg helt av altså, da ligger jeg rett ut – det er deilig – men det er nok med en halvtime bare jeg akkurat får lukket øynene litt – så er det til å gjøre ett eller annet.

Å forberede neste dag er en nødvendighet for å ha ro på seg. Jeg spør:

– *Du organiserer mye forskjellig om kvelden (i forhold til de praktiske oppgavene hjemme) før du legger deg?*

– Ja, det gjør jeg – lager gjerne midtdag og ordner med klær og...

– *Det er en god vane?*

– Ja, jeg synes det er deilig å slippe å tenke på det når jeg kommer hjem (fra jobb).

– *Det avlaster deg?*

– Ja, da slapper jeg av både på jobben og når jeg kommer hjem – og det synes jeg er viktig.

Hege forteller om både morgener, ettermiddager og kvelder gjennomsyret av faste rutiner. Hun forebygger at det praktiske vokser henne «over hodet» ved å ha «fast system på det».

Har hun kontroll, har hun til og med ekstra krefter til å gå løs på oppgaver som ikke «må» gjøres til enhver tid. Ettermiddagen før vår samtale tok hun unna på kjøkkenet, handlet ekstra inn sammen med sin datter og hengte ut en klesvask etter at hun hadde ordnet med varene. Da dette «faste» var gjort, vasket hun like godt bilen, for: «Det er så deilig å få unna tingene.» Familien erter henne litt med all hennes ustoppelige aktivitet.

Kvelden: Å gå tidlig til sengs – velfortjent hvile, men av og til vanskelig å roe ned

Jeg kunne sikkert fortsatt (med flere gjøremål), for jeg har veldig mye energi. Men jeg var tidlig i seng i går – det var litt deilig – jeg lå og leste i ei god bok, for det vil jeg ha med meg.

Dagen hadde vært «spekket» med aktivitet, og da kvelden kom var hun virkelig i godt driv. Hun hadde fått unna mye og var fornøyd med seg selv. Hun pleier imidlertid å roe ned før hun sovner, men

understreker igjen at hun må ha kontroll på det praktiske:

Jeg liker å ha det ryddig og reint – jeg må vite at det er i orden før jeg legger meg, at jeg har gjort det jeg har planlagt – jeg legger meg aldri før jeg har gjort det jeg skal – da sover jeg bedre og kan ta mer fri når jeg har fri – da har jeg ikke noe på meg hele tiden.

Hun legger seg ikke før hun synes hun har fortjent det. Av og til er det likevel vanskelig å roe ned, fordi:

Jeg har vel gjerne gjort for mye, og da er jeg i høyspenn når jeg legger meg, – eller hvis det er noe spesielt som skal skje (som på en eller annen måte ikke er under kontroll), da tenker jeg gjerne for mye (på det).

Det går ut over søvnen og tærer på kreftene.

Siri:

Morgenen: Å overvinne trøtthet, stå raskt opp og komme i gang med det praktiske

Siri sover ofte dårlig. Hun forbinder det med at innsatsen har vært for stor eller bekymringer hun ikke klarer å legge fra seg. Hun blir urolig i kroppen og tung om morgenen. Det vanlige for Siri er uansett å stå raskt opp og konsentrere seg om det praktiske. Hun har lagt seg for vane å ordne en rekke ting før hun er ute av huset, og morgenen blir lett hektisk. «Jeg er en sånn fort type,» sier Siri, «rer sengen, setter på vaskemaskinen og ordner med frokosten omtrent samtidig.» «Jeg har sovet dårlig i natt,» fortsetter hun, og:

Det tok lang tid før jeg klarte å våkne – det var en slik tung trøtthet, men jeg står tidlig opp uansett (om jeg har sovet dårlig eller ikke).

Hun kunne sovet lenger. Hun skulle ikke på jobb til vanlig tid denne dagen. Like-

vel valgte hun å stå tidlig opp, for å ordne frokost til sine tenåringer.

Formiddagen: Godt arbeidsmiljø, men hektisk og store krav til innsats – om god og vond travelhet og hva det gjør med kroppen

«Det er gode (kollegiale) forhold her, og jeg vil si at jeg trives, men det er likevel vel mye krav i denne jobben,» sier Siri. Det gode miljøet bygger opp. Hun opplever imidlertid at det er liten mulighet til å roe ned underveis i arbeidsdagen. Nye oppgaver står i kø. Hun underviser, veileder studenter, er gruppeleder for sin kollegagruppe, har administrative oppgaver og er også med på fagutviklingsprosjekter. Tempoet blir lett oppjaget, og siden hun også er en «fort (effektiv) type», som hun sier, kjenner hun seg ofte urolig i kroppen. Siri har vært plaget av spenningshodepine og anspenhet lenge. Det er imidlertid bedre i den perioden hun er i nå. Hun understreker at hun ikke misliker travelhet i seg selv. Tvert om. Hun får dessuten anerkjennelse fra kolleger for sin gode oversikt og effektivitet. Det er når travelheten tar overhånd at det blir et problem:

Vanligvis er jeg sånn veldig fort og går raskt og tar det lite med ro – så når jeg har sånne dager som nå (når studentene ikke er der) – så kan jeg konsentrere meg om en ting om gangen – ingen forstyrrelser – ikke så mange fokus – og da blir jeg mye roligere i kroppen – det er ikke noen eller noe som krever meg hele tiden (– *Det høres viktig ut*) – jeg er nok litt mye på «tå og hev» i det vanlige (– *På «tå og hev», ja – si litt mer om det*) – det går liksom i ett hele tiden, fort, fort, vet du (ler) – vanskelig å roe tempoet ned.

Formiddagen jeg treffer henne, var annerledes enn vanlig. Semesteret er over for studentene, og det er rom for å være i sitt eget tempo. Hun satte ekstra pris på det

denne dagen, siden hun i utgangspunktet var mer trøtt enn vanlig.

Ettermiddagen: Å kombinere hensynet til familien og seg selv – om nye krefter og tilfredshet

Vanligvis ordner Siri med handling og middag. Hun synes det er viktig å stelle litt for tenåringene sine. Ektemannen jobber ofte seint. Etter middag leser hun avisen og legger seg litt. Hun er nesten alltid uttalt sliten når arbeidsdagen ute er over og har hodepine. To ganger i uka går hun på trening. Det har hun gjort de siste par årene. Det hjelper på hodepinen.

– *Hvordan kjenner du deg etter treningen?*

– Mye bedre som regel – mer krefter og sånn – ikke så tung, og hodepinen slipper litt liksom – og så blir jeg fornøyd med meg selv – god samvittighet.

Hun synes hun får tatt litt vare på helsa si på den måten, og er fornøyd med seg selv av den grunn. Ettermiddagen før var hun alene. Hun kunne hvile lenger enn ellers og lot være å lage middag. Men hun drop- per ikke treningen.

Kvelden: Oversikt for å roe ned – om hva som skal til for å ha ro i kroppen

Når kvelden kommer, er det viktig for Siri å få en viss oversikt over det praktiske for å kunne roe ned, og hun har faste rutiner for det. Det er imidlertid også viktig for henne å kunne legge fra seg pliktene om ikke absolutt alt er «på stell». Hun oppdrar seg selv i så måte. I går kveld skulle hun på kollegafest. Hun lot det praktiske ligge.

Oppsummerende om Hege og Siri

La meg igjen oppsummere og reflektere litt videre: Hege og Siri opplever at de er

friske og sterke, mestrer og har det bra. Samlivet er stabilt, og det er ingen større gnisninger mellom ektefellene. Barna greier seg, det er ikke ekstrabekymringer med dem. Begge får bruke seg selv på positive måter i arbeidet ute og har utstrakte rutiner for å ha kontroll på det praktiske hjemme. De har dessuten etablert vaner som sikrer et minimum av hvile. Å håndtere hensyn til familie og arbeidsliv sammen med hensyn til eget behov for hvile og rom for seg selv, er uansett en utfordring. Stor innsats, høyt tempo og mye å «bale» med i tankene knyttet til oppgaver de kjenner ansvar for, setter seg som uro i kroppen, slitenhet, og for Siri sin del også hodepine. Og slik er det ofte. I den sammenheng stopper Siri litt opp, reflekterer over og gir slike erfaringer betydning og konsekvens for handling i det daglige. Hege, derimot, tillegger ikke slike erfaringer særlig vekt. Tvert om tenderer hun mot å bagatellisere dem.

Grad av rutiner og kontroll på hjemmets arena sammen med eiansvar for det praktiske ser ut til å være av betydning for deres helseerfaringer. Arbeidstempo i arbeidsdagen bidrar også. Begge understreker imidlertid at de trives med travelhet. Det å få arbeidsoppgaver raskt og effektivt unna er forbundet med noe positivt. Det er en positiv del av deres bilde av seg selv som aktive og ytende kvinner. Det er når travelheten tar overhånd og det praktiske «vokser dem over hodet» at det kan tippe i negativ retning. Hege understreker imidlertid at kroppen aldri er noe problem. Og nettopp det er kanskje et problem? Oppmerksomheten rettes ensidig utad mot de andre, mot plikter og praktiske oppgaver, ikke innad mot egen kropp og dens helseerfaringer. Det er i det hele tatt en dobbelhet i Heges historie: På en side uttrykker hun at hun har krefter og energi til omtrent hva det skal være og er aldri egentlig sliten. Samtidig beskriver hun situasjoner gjennom dagen hvor hun vil «synke sammen» av utmattelse. En slik dobbelhet finnes også

i Siris historie, men langt fra så uttalt. Kanskje kan en si at bare kroppen vet hvor stor den daglige innsatsen er, mens det ikke har nådd bevisst erkjennelse? Hva skal i det hele tatt til for at de to kvinnene skal stoppe opp og gi kroppens helseerfaringer oppmerksomhet?

Slik det ser ut nå, synes det å være nok gode forutsetninger i deres livssituasjon og daglige vaner til at de holder seg på den rette siden av hva kroppen tåler. Det er sannsynlig at de kan holde en så stor innsats gående over lang tid, så sant ikke ekstra store belastninger skulle dukke opp. Da er det imidlertid ikke urimelig å tenke seg at de kan komme i faresonen, og kanskje først og fremst Hege. Når svært stor innsats ikke får oppmerksomhet, vil den, ikke usannsynlig, lett kunne økes ytterligere. Det kan på sikt resultere i for eksempel muskelsmerter, slitenhet eller hodepine av en art som trenger seg på oppmerksomheten og nekter å la seg «stue bort». For Siri er imidlertid bevisstheten om at kroppen har grenser for sin ytelse til stede, og med det økt mulighet for å forebygge at noe slikt eventuelt skulle skje. Hvilke ressurser det er å spille på i deres nære omgivelser, vil også være avgjørende. Det gir ikke intervjuene fullgodt svar på. Det ville vært interessant å følge dem over noen år. Det er altså ikke en enkelt faktor som eventuelt skulle tippe dem ut i en utvikling der mer varige kroppslige plager kunne bli resultatet, men en hel måte å være på i relasjon til seg selv og omverdenen, og i en konkret livssituasjon. Individuelle og kontekstuelle forhold påvirker hverandre gjensidig.

Trådene samles – grenseløse kvinnekropper?

Jeg har satt søkelyset på dagligliv og kropps- og helseerfaringer hos kvinner av i dag, og jeg har antydnet sammenhenger som kan ligge til grunn for utvikling og opprettholdelse av helseplager som kro-

niske muskelsmerter og slitenhet. Med en økende innsikt i feltet har jeg kommet til å spørre mer og mer etter hvordan det ualminnelige kvinnelivet med kroniske muskelsmerter kan kaste lys over det alminnelige som frisk kvinne, og omvendt. Et perspektiv som sirkler omkring levde kvinnekropper og grenseproblematikk synes verdt å trekke fram. Det dreier seg om et kontinuum fra en tilnærmet grenseløs kvinnekropp i en levd betydning; åpen og tilgjengelig for andre og for dagliglivets krav til innsats og ytelse, mer stengt for kvinnen selv – til en mer grensesettende kvinnekropp; mindre åpen og tilgjengelig utad, mer åpen for kvinnen selv (se for eksempel Lilleaas 1995, 1999).

Et poeng å trekke fram er at kroppen for kvinner på mange plan først og fremst er forbundet med «kroppen for de andre»: med en andreorientering og en orientering mot det praktiske i hus og hjem, med det å være tilgjengelig kroppslig med praktisk og emosjonell støtte til andre. Dette er tradisjonelle og dypt kulturelt forankrede betydninger knyttet til det å være kvinne (se for eksempel Solheim 1998). Det kan være grunn til å spørre mer generelt etter betydninger av en familie-/andreorientering i kvinners liv, av rutiner og kontroll på hjemmets arena. Omsorgsrollens dilemma handler om ensidig oppmerksomhet utad, mens oppmerksomheten innad får dårligere kår. Lilleaas (1995, 1999) omtaler dette som å være i kroppslig beredskap for andre, en tilstand av å være «på vakt» eller «i høygir», som flere av kvinnene i min studie uttrykker det. Om en slik tilstand varer ved, er det ikke urimelig å tenke seg, slik Lilleaas (1999) fremhever, at det kan forstyrre søvn og hvile og hindre en nødvendig restitusjon.

Som vi vel vet: I en tid med fokus på likestilling, på full deltagelse både hjemme og ute for kvinner så vel som for menn, utfordres tradisjonelle betydninger av kjønn sterkt. De fire kvinnene gir

eksempler på at både gamle og nye betydninger av kjønn gjør seg gjeldende i deres liv. I historiene er forhandling med seg selv og andre om hva kjønn skal bety i samliv, foreldreskap og yrkesliv mer og mindre tydelig. For Ester og Agnete har det å få kroniske muskelsmerter aktualisert et slikt endringsarbeid. Heges historie bærer først og fremst preg av at tradisjonelle betydninger av kjønn fremstår mer selvsagte, mens Siri i alle fall forhandler med seg selv. Det er tydelige fellesstrekk i kvinnenes historier, men også tydelige forskjeller. Både reproduksjon og endringsarbeid, sammenheng og brudd er til stede. Disse sameksisterende prosesser kvinneliv av i dag er forbundet med, synes særlig viktig å forstå, og flere forskere har pekt på det (se for eksempel Bjerrum Nielsen og Rudberg 1994, Haavind 1987, 1993, Engelsrud og Lilleaas 1999, Lilleaas 2003). Det synes berettiget å spørre: Hvorfor er «gamle» betydninger så seiglivede? Eller sagt på en annen måte: Hvorfor ser ikke kvinner (og menn) enda tydeligere hvordan dypt tradisjonelle betydninger tilskrevet det kvinnelige (og det mannlige) fortsatt ser ut til å virke sterkt inn på våre måter å forholde oss og handle på? Hvordan kan dette ha seg i en tidsepoke med så store ytre endringer i kvinners (og menns) betingelser?

Her er det altså at Bourdieus tenkning om habitus kan gi en pekepinn. Med begrepet habitus peker Bourdieu (1977, 1995) på at levde kropper aktivt tar inn viten om samfunn og kultur. Det vane-messige, det som er kroppsliggjort, er verken lett å få øye på eller endre, fordi det fremstår som selvfølgelig eller «naturlig». Selv når nye normer og praksiser gjør seg gjeldende, er det ikke dermed sagt at de gamle lar seg utradere uten videre. Det kan altså være mulig å reson- nere ut fra nye normer og forholde seg til nye praksiser (for eksempel med fokus på endring mot økt likestilling mellom kjønnene i samliv og foreldreskap), samtidig med at gamle handlingsmønstre fortsatt

nærmest «sitter» i kroppen i form av vanemessige måter å forholde seg og handle på. Ett eksempel kan være når kvinner i min studie forteller om både forventet og reell fordeling av praktisk ansvar i hjemmet, samtidig med at de ikke klarer å slippe av før de har oversikt over det praktiske og en viss orden i huset. Lignende erfaringer er også beskrevet i andre studier (se for eksempel Engelsrud og Lilleaas 1999). «Naturligheten» i en ulik privilegiestruktur er i ferd med å «slå sprekker» og endres, samtidig som den fortsatt gjør seg gjeldende. Et sentralt poeng er altså at «automatismer» ligger utenfor refleksjonens område. Det er viktig å spørre seg om hva som skal til for at slike skal kunne gjøres til gjenstand for refleksjon.

Tradisjonen kan altså ha et solid «grep» om oss, samtidig med at endringsprosesser er i gang. Her vil jeg, i likhet med for eksempel Ødegård (1992), Haukaa (1992), Gullestad (1996), Engelsrud og Lilleaas (1999) og Lilleaas (2003), understreke at det er viktig å se at motsetningsfylte samfunnsmessige og kulturelle betingelser legger til rette for at den enkelte kvinnes kriterier for positiv kvinnelighet også kan bli særdeles motsetningsfylte. Det kvinner av i dag opplever som meningsfylt, er knyttet til å delta og gi sitt bidrag både hjemme i familien og ute i lønnet arbeid. Kvinnene i min studie er intet unntak. Utfordringen med å håndtere økende ytre krav til innsats, sammen med motsetningsfylte normer knyttet til det å være kvinne, er noe hver og en må håndtere. I forlengelse av det er det ikke urimelig å spørre seg: Om det blir «selvsagt» for kvinnen selv og for hennes omgivelser (på hjemmebane og i arbeidslivet) at hun skal klare et – i full forstand – «både – og», kan hun da stå i fare for å slite seg ut? Mange kvinner tåler det å kombinere full deltagelse i familie med full deltagelse i yrkeslivet over lange perioder uten å bli syke (se for eksempel Elstad 1995, sitert i NOU 1999:

13). Erfaringer kvinner i min studie forteller om, indikerer imidlertid at hvor tålegrensen går ikke nødvendigvis er (er)kjent før grensen er overskredet. Sagt med andre ord: Skal det så sterke erfaringer til som det å utvikle kroniske muskelsmerter før enkelte kvinner stopper opp og reflekterer over måter å forholde seg til andre, seg selv og den praktiske hverdag på? Flere studier av kvinner med kroniske muskelsmerter understøtter en slik påstand (se for eksempel Lilleaas 1995, Ekeli 1999, Hamberg 1998, Söderberg 1999, Söderberg mfl. 2002).

Det er grunn til å understreke følgende: I ei tid hvor kravene til effektivitet og innsats i det lønnede arbeidet stadig øker, kan forhold på flere plan i kvinners liv legge til rette for at en tilstand av kroppslig beredskap blir vanemessig. Høyt tempo og stadig skifte av fokus er i det hele tatt et stikkord for det moderne (arbeids)liv. Å få mye gjort innenfor bestemte tidsrammer blir tilskrevet egenverdi, peker Lilleaas og Widerberg på (2001:252). Det moderne liv handler ikke minst om en stadig kamp mot tiden, en kamp som har helsemessige konsekvenser (ibid.). Generelt er det grunn til å understreke at det trengs mer kunnskap om hvilke typer belastninger som slår mest negativt ut. Arbeidsdeling i familien, tempo og rytme i lønnet arbeid, vekslingen mellom innsats og hvile, utfordringer til å realisere seg selv sammen med mulighet for retrett vil nedfelle seg i kroppen til den enkelte kvinne og fungere som et viktig grunnlag for hennes opplevelse av velvære, mestring eller plager (Sudmann og Råheim 2001).

Begrepet habitus viser altså til at kulturelle og sosiale betingelser inkorporeres i våre kroppar via sosial praksis, og danner grunnlag for vaner i tanke og handling. Jeg vil imidlertid også peke på at i tenkningen om habitus ligger det en fare for å undervurdere betydningen av den kraft som ligger i menneskers evne til erkjennelses- og endringsarbeid. Kvinner

i studien gir også eksempler på at evne til å reflektere, bearbeide og endre seg selv og sine nære betingelser kan avstedkomme intet mindre enn «små revolusjoner». Bourdieu gir oss ikke god hjelp til å forstå slike prosesser, eller til å forstå individuell variasjon i det hele. Spennet mellom det individuelle og det kollektive, samt avhengigheten av kontekst, er i det hele tatt et vanskelig punkt i tenkningen om habitus, og om menneskers erfaring og livsvilkår i det hele tatt. Jeg vil våge å hevde at det å legge vekt på det vanemessiges kraft og «motstandsdyktighet» ikke nødvendigvis innebærer å avvise betydningen av menneskers evne til å forholde seg skapende og eventuelt overskridende i forhold til sine betingelser – når forholdene ligger til rette for det. Merleau-Ponty (1962) legger for eksempel vekt på at vår kroppslig forankrede subjektivitet riktignok alltid er situert og uttrykker en «sedimentering» av vår individuelle og kollektive historie, men at den alltid likevel er i ferd med å bli til som noe uutømmelig og uavsluttet. Vår tilværelse og vår erfaring går aldri opp i omstendighetene, men er aldri heller en frihet uten omstendigheter (Merleau-Ponty 1962, Moi 1998). Det er grunn til å peke på at skrittet fra det selvfølgelige, innforståtte og ubevisste til bevisst refleksjon og aktivt endringsarbeid er både vesentlig og vanskelig når det gjelder å forstå endring og motstand mot den (Løvlie 1982, Håland 1999). Og kroppen som erfarende og meningsbærende er altså essensiell i dette bildet.

Målfrid Råheim
førsteamanuensis
Institutt for samfunnsmedisinske fag
Universitetet i Bergen

Noter

1. Navnene er fiktive.
2. 10 friske kvinner og 12 kvinner med diagnosen fibromyalgi ble intervjuet med bruk av livs-

formsintervjumodellen (Haavind 2000). Alle var i aldersgruppen midt i livet, med et flertall i 40-årene. Med utgangspunkt i dagen i dag og i går fortalte kvinnene om hva som skjedde fra morgen til kveld, relasjoner og gjøremål de var involvert i, reaksjoner og handlemåter, hvordan de hadde det i kroppen og hvordan de oppfattet den osv., og med hjem og arbeidsliv som hovedarenaer. Kropps- og helseerfaringer samt forhandlinger om kjønn var i søkelyset. Beskrivelse og fortolkning av konkrete situasjoner stod sentralt, sett i perspektiv av hvordan livsperioden de befant seg i artet seg. Med sammenligning mellom gruppene og innad i hver av gruppene for øyet, ble intervjumaterialet analysert etter en tilpasning av Giorgis (1975, 1985) stegvise analysemetode, med vekt på identifisering av sentrale tema og undertema, samt Kvaales (1996) tre analysenivå: tekstnær, commonsense og teoretisk fortolkning.

Litteratur

- Bergman, S. og P. Herrström mfl. 2001. Chronic musculoskeletal pain, prevalence rates and sociodemographic association in a Swedish population study. *Journal of Rheumatology* 28 (6), 1369–1377.
- Bjerrum Nielsen, Harriet og Monica Rudberg 1994. *Psychological Gender and Modernity*. Scandinavian University Press, Oslo.
- Bourdieu, Pierre 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bourdieu, Pierre 1995. *The Logic of Practice*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ekeli, Britt-Vigdis 1999. *Creating images. Interplay between life and body in chronic pain. A study of women with fibromyalgia*. Master of Philosophiae Thesis, Department of Social Anthropology, Institute of Social Science, University of Tromsø.
- Engelsrud, Gunn og Ulla Britt Lilleaas 1999. *Par i bevegelse mellom lengsel og lyst*. Revidert utgave. Arbeidsnotat 4/97. Senter for kvinneforskning, Universitetet i Oslo.
- Eriksen, Hege R. og Rolf Svendsrød mfl. 1998. Prevalence of subjective health complaints in the Nordic European countries in 1993. *European Journal of Public Health* 8 (4), 1–5.
- Giorgi, Amadeo 1975. An application of a phenomenological method in psychology. I A. Giorgi (red.): *Dequesne Studies in Phenomenological Psychology*. Dequesne University Press, Pittsburg.
- Giorgi, Amadeo 1985. Sketch of a psychological

- phenomenological method. I A. Giorgi (red.): *Psychological and Phenomenological Research*. Dequesne University Press, Pittsburgh.
- Gullestad, Marianne 1996. *Hverdagsfilosofer. Verdier, selvforståelse og samfunnssyn i det moderne Norge*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Hamberg, Karin 1998. *Bågrensade möjligheter – anpassade strategier. En studie i primärvården av kvinnor med värk*. Umeå University Medical Dissertations, Department of Family Medicine, Umeå University.
- Haukaa, Runa 1992. Den problematiske likestillingen. Innledning. I R. Haukaa (red.): *Nye kvinner, nye menn*. AdNotam Gyldendal, Oslo.
- Håland, Wenche 1999. Utvikling og dialog – som livsprosjekt og som terapeutisk prosjekt. I E.D. Axelsen og E. Hartmann (red.): *Veier til forandring – virksomme faktorer i psykoterapi*. Cappelen Akademiske Forlag, Oslo.
- Haavind, Hanne 1987. *Liten og stor. Mødres omsorg og barns utviklingsmuligheter*. I serien: *Kvinnerns levekår og livsløp*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Haavind, Hanne 1993. Analyse av kvinners historier – bearbeiding av makt og splittelse. I A.M. Nielsen, C. Stormhøj mfl. (red.): *Køn i forandring. Ny forskning om køn, sosialisering og identitet*. Forlaget Hyldespjæt, København.
- Haavind, Hanne (red.) 2000. *Kjønn og fortolkende metode. Metodiske muligheter i kvalitativ forskning*. Gyldendal Akademiske Forlag, Oslo.
- Kvale, Steinar 1996. *InterViews. An Introduction to Qualitative Research Interviewing*. Sage Publications, Thousand Oaks.
- Lilleaas, Ulla-Britt 1995. *Når forskjellen blir synlig – kvinner med kroniske muskelsmerter i et kjønnsrolleperspektiv*. Arbeidsnotat 8/95, Senter for kvinneforskning, Universitetet i Oslo.
- Lilleaas, Ulla-Britt 1999. Kroppslig beredskap og kvinners helse. NOU 1999: 13 *Kvinnerns helse i Norge*, vedlegg 3.
- Lilleaas, Ulla-Britt 2003. *Fra en kropp i ustand til kroppen i det moderne*. Avhandling. Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, Universitetet i Oslo.
- Lilleaas, Ulla-Britt og Karin Widerberg 2001. *Trøtthetens tid*. Pax Forlag, Oslo.
- Løvlie, Anne Lise 1982. *The Self: Yours, Mine, or Ours? A Dialectic View*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Martin, Emily 1992. *The Woman in the Body. A Cultural Analysis of Reproduction*. Beacon Press, Boston.
- Merleau-Ponty, Maurice 1962. *Phenomenology of Perception*. Routledge & Kegan Paul, London.
- Moi, Toril 1998. *Hva er en kvinne? Kjønn, kropp og feministisk teori*. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.
- Natvig, Bård og Ingvar Nessiøy mfl. 1994. Muskel- og skjellettplager i en befolkning. Forekomst og lokalisasjon. *Tidsskrift for Den norske lægeforening* 114, 323–327.
- Norges offentlige utredninger (NOU) 1999: 13 *Kvinnerns helse i Norge*. Statens forvaltnings-tjeneste, Statens trykning, Oslo.
- Råheim, Målfrid 2001. *Kvinnerns kroppserfaring og livssammenheng. En fenomenologisk-hermeneutisk studie av friske kvinner og kvinner med kroniske muskelsmerter*. Avhandling. Det psykologiske fakultet og Det medisinske fakultet, Universitetet i Bergen.
- Solheim, Jorun 1998. *Den åpne kroppen. Om kjønnssymbolikk i moderne kultur*. Pax Forlag, Oslo.
- Sudmann, Torbjørn og Målfrid Råheim 2001. *Kvinnehelse og fysioterapi i Norge – lang tradisjon og kjønnsblindhet side om side?* I G. Stokkenes, T. Sudmann og G. Sæbøe (red.): *Fysioterapi på terskelen. 13 perspektiver på faget*. HøyskoleForlaget, Kristiansand.
- Söderberg, Siv 1999. *Women's experience of living with fibromyalgia: Struggling for dignity*. Umeå University Dissertations, Department of Nursing, Umeå University.
- Söderberg, Siv og Birgitta Lundman mfl. 2002. The meaning of fatigue and tiredness as narrated by women with fibromyalgia and healthy women. *Journal of Clinical Nursing* 11, 247–255.
- Ødegård, Tone 1992. Den elsk-verdige kvinnen. Mønstre og mangfold. I: R. Haukaa (red.) *Nye kvinner, nye menn*. AdNotam Gyldendal, Oslo.

Behandling av kjønn og kjærlighet

Kvinner i mannsdominert rusbehandling

Av Heid Nøkleby

Rundt en tredjedel av klientene i rusbehandling er kvinner. Hvordan gi et best mulig tilbud til kvinner i behandlingsinstitusjoner hvor de utgjør et mindretall? Et relasjonelt perspektiv ser ut til å være alminnelig i rustiltak som omfatter kvinner, skriver Heid Nøkleby i denne artikkelen. Dette er begrunnet med at kvinnene antas å ha svake relasjoner til andre kvinner. Nøkleby spør: Hvordan kan vi forstå kvinnenens identifikasjon med andre kvinner? Og hvilken plass har (kjærlighets)forhold til menn i behandlingen?

«Det er ikke lett å være jente med jente,» sier Anne Lene 19 år. Nettopp dette er sentralt når rusmisbrukende jenter er i behandling. Kan vi forstå disse jentene i et relasjonelt perspektiv? Og hva med forhold til gutter? Behandlingsfellesskapets utfordring er å legge til rette for kvinners endringsarbeid i en setting der tre fjerdedeler av klientene er menn.

Kvinner i behandling for narkotikamisbruk kommer gjerne fra en misbrukertilværelse der menn dominerer på mange måter: antallsmessig, økonomisk, kulturelt og sosialt (se bl.a. Kristiansen 2000; Bretteville-Jensen og Ødegård 1999; Smith-Solbakken og Tungland 1997). Minst en tredjedel av kvinner i

behandling har før de ble voksne rusmisbrukere vært utsatt for seksuelle overgrep (Lauritzen mfl. 1997; Ravndal 1994). Den antallsmessige fordelingen fra rusmisbruket avspeiles i behandlingsinstitusjonene; rundt en tredjedel av klienter i rusbehandling er kvinner (NOU 1999:13; Ravndal 1994). Under tre prosent av behandlingstiltakene er forbeholdt kvinner (SIRUS 2003), og de fleste befinner seg dermed i en sammenheng der menn utgjør flertallet. I majoriteten av behandlingsinstitusjonene har kjærlighetsforhold mellom klientene lenge vært regnet som regelbrudd for både kvinner og menn (Taksdal 1997).

Tyristiftelsen¹ tilbyr rusbehandling

til kvinner og menn i blandede fellesskap og har et stadig fokus på kvinners spesielle utfordringer. Hvordan gi et best mulig tilbud til kvinner på en enhet der de utgjør et lite mindretall? Dette var utgangspunktet for undersøkelsen som ligger til grunn for denne artikkelen. Et relasjonelt perspektiv ser ut til å være alminnelig i rustiltak som omfatter kvinner (Sannem og Gulliksen 2002), og er begrunnet med at kvinnene antas å ha svake relasjoner til andre kvinner (Wormnes 1996; Bjerrum Nielsen og Rudberg 1990). Men hvordan kan vi forstå kvinnes identifikasjon med andre kvinner? Og hvilken plass i behandlingen har (kjærlighets)forhold til menn? Identifikasjon innebærer å identifisere seg med, regne seg som ett med, ha samfølelse med, og både identifikasjon og kjærlighet er nært knyttet opp til selvfølelse og identitet. Disse sammenhengene skal jeg forsøke å belyse gjennom mitt empiriske materiale fra en enhet i Tyrili som har tre ganger så mange menn som kvinner.

Identitet og relasjoner i rusmisbruk

Harriet Bjerrum Nielsen og Monica Rudberg har sett nærmere på jenters veier til bruk av rusmidler (1990). Deres studier bygger på en kjønnspsykologisk matrise, der jenters identitetsutvikling blir sett som formet av identifikasjon med og nærhet til en annen kvinne (moren), mens gutters utvikling blir forstått ut fra at den bygger på forskjellen og avstanden til denne kvinnen (se også Bjerrum Nielsen og Rudberg 1989; 1994). Forfatterne gjør et analytisk skille mellom «gjengjenter» og «problemjenter»: Gjengjentenes bruk av rusmidler er knyttet til spenning, relasjoner (gjøre det sammen) og autonomi (vis-à-vis foreldrene). Imidlertid har disse jentene en relasjonell orientering (venninner, foreldre) som beskytter dem mot å miste grepet helt. Dette «sikker-

hetsnett» mangler problemjentene, de har i liten grad nære venninner, deres forhold til gutter er i større grad preget av underordning, og de har gjennomgående et dårligere forhold til sine foreldre.

Det som først og fremst synes å være svakt utviklet hos disse problemjentene er den del av kjønnsidentiteten som er knyttet til det vi har kalt den generative side av kvinneligheten: moderligheten, omsorgsrasjonaliteten og relasjonsorienteringen. Disse sider av den kvinnelige identitet dannes nettopp gjennom de relasjoner som mange av problemjentene synes å mangle: et nært forhold til mor i barndommen og nære og intime forhold til venninner gjennom hele oppveksten. På et sosialpsykologisk plan betyr fraværet av disse relasjoner dessuten at den sosiale kontroll som de formidler blir borte. Det betyr ikke at de i stedet blir «mannlige» [...], problemet er kanskje snarere fravær av positivt kjønn – og dermed svak identitet. (Bjerrum Nielsen og Rudberg 1990:71)

Når relasjonene til andre jenter mangler i ungdomsalderen, får også jentas forhold til gutter en annen mening. Der guttene for jenter flest representerer en etterlengtet frihet fra det enkjønnede fellesskap, betyr gutter for disse (problem)jentene i større grad tilhørighet og nærhet, ofte med seksualiteten som betalingsmiddel (Bjerrum Nielsen og Rudberg 1990). Identitet og selvbekreftelse ser dermed ut til å være sterkere knyttet til menn enn til andre kvinner – menn som for mange av disse kvinnene er et risikofyllt tilknytningspunkt.

Jean Baker Miller, forsker og behandler ved Stone-senteret i Boston, har vært opptatt av «selvet» og hvordan «from the moment of birth this internal representation is of a self that is in active interchange with other selves» (Miller

(Foto: Eli Berge, Fotofil.no)

1991:14). Med henvisning til blant annet Daniel Stern hevder hun at dette er utgangspunktet for begge kjønn, men at jenter i langt større grad enn gutter oppmuntres til å videreutvikle det relasjonelle selv. Som en følge av dette vil jentas selvfølelse eller identitet være basert på en følelse av at hun er en del av mellommenneskelige forhold og at hun tar vare på disse forholdene (*self-in-relation*). Identitet blir dermed i større grad avhengig av relasjon.

I arbeid med kvinners problemer mener Miller at hjelpere fokuserer i for stor grad på kvinnens manglende uavhengighet og for lite på å anerkjenne relasjonenes betydning (Miller 1991). Mens for eksempel Chandra Smith hevder at det langsiktige målet for kvinner i rusbehandling må fokusere på blant annet klarere avgrensninger i forholdet til andre mennesker (Smith 1991), vil Miller og hennes medarbeidere legge mer vekt på å se kvinners orientering mot andre mennesker som en ressurs, en orientering som må anerkjennes av kvinnen selv for at hun skal føle optimal egenverd. «In fact, without the recognition of the importance of the relationships to women, we do not help women to find a path that leads them to growth and development» (Miller 1991:22). Mange klinikere og forskere har tatt utgangspunkt i Millers relasjonsmodell i sitt arbeid, for eksempel ved Stiftelsen Bergensklinikkene. Disse tiltakene legger blant annet vekt på kvinnespesifikk gruppeterapi og relasjoner til kvinnelige ansatte (Skutle 1999; Wormnes 1996).

Diane B. Byington (1997) mener, med utgangspunkt i Millers *self-in-relation*, at kvinner (og menn) også kan inneha relasjoner til objekter, for eksempel et rusmiddel. En del kvinnelige rusmisbrukere har først vært forelsket i en (mann) som har vært forelsket i rus og via ham utviklet en selvstendig relasjon til rusmiddelet. I behandling er det ifølge Byington (1997) nødvendig for kvinnen først å

avslutte sitt forhold til rusmiddelet, før hun kan utvikle sunne relasjoner til andre mennesker. En følge av dette synet vil kunne være at kjærlighetsforhold bør vente til etter behandling.

Mats Fridell (2002) ser den samme virkeligheten som disse feministiske forskerne, men er mindre opptatt av brister i de tidlige objektrelasjonene. Han retter i stedet blikket mot misbruket selv og hevder at jenter på vei inn i misbrukerkarrieren mister sitt (eventuelle) tidligere nettverk av venninnekontakter, og kvinnespesifikke holdninger og interesser gir plass for mer mannsdominerte vurderinger. Mange rusmisbrukende menns nedvurderende og sjåvinistiske holdninger til kvinner, kombinert med toleranse for makt og vold i relasjoner, gir tragiske konsekvenser for de kvinnelige misbrukerne (Fridell 2002). Dersom kvinnene overtar mennenes vurderinger, kan man i dette perspektivet tenke seg at de også overtar visse nedvurderende holdninger til dem selv. Mistro til andre jenter og avhengighetsforhold til gutter kan være konsekvenser.

Sosialiseringens tredje steg

Karin Trulsson (2002) har sett nærmere på kjønn og misbruk, og hun beskriver tre trinn i sosialiseringprosessen for både menn og kvinner. Det første trinnet er de tidlige barndomserfaringene, det andre trinnet er tenåringskrisen, og det tredje trinnet er å ta igjen tidligere mangler i denne sosialiseringen gjennom behandling. Trulsson rapporterer fra sine studier av kvinnelige misbrukere i kjønnsespesifikk rehabilitering at deres fortellinger om rehabiliteringen de gjennomgår minner om en slik sosialiseringssprosess. Særlig to aspekter som kvinnene trekker frem, mener hun er betydningsfulle for rehabiliteringen: individuelle samtaler, og fellesskap med andre kvinner i kollektivet. Dette gir kvinnene mulighet til «att

ta igen det de förlorat genom brister i relationen till andra kvinnor» (Trulsson 2002:82). Her viser Trulsson til Bjerrum Nielsen og Rudbergs (1989; 1990) forklaringer. Trulssons intervjupersoner (kvinner) opplevde også at nærheten til andre kvinner ikke bare gav viktige utviklingsmuligheter, men også store frustrasjoner, og var en av de vanligste grunnene til avbrudd (Trulsson 2002).

Trulsson har senere lagt vekt på at det relasjonelle perspektivet ikke er den eneste sannhet i behandling av rusmisbrukende kvinner. «Det som i kvinnobehandling innebærer en mulighet kan også handla om motsatsen. Behandlingen kan vara uttryck för traditionella kvinnoideal och en 'hegemonisk femininitet'» (Trulsson 2003:14). Kanskje profiterer ikke alle kvinner på kjønnsseparat behandling. Et sted går det en grense mellom å legge til rette for å utvikle sin identitet som kvinne og å påtvinge en kvinnelighet som føles mer begrensende enn frigjørende.

Edle Ravndal og Per Vaglum oppsummerer fra sin studie av 13 kvinnelige beboere på Veksthuset at ingen av kvinnene som var rusfrie to måneder etter behandling hadde gått inn i et fast forhold til en mann under oppholdet. «It seemed as they first tried to get hold of their identity as a woman, and then later started very carefully to try out sexual relationships with men outside the program» (Ravndal og Vaglum 1994:121). Alle kvinnene i gruppen som ikke greide seg bra to måneder etter avsluttet behandling, hadde derimot inngått destruktive relasjoner til menn i løpet av behandlingsperioden. Flere teoretikere og klinikere ser dermed ut til å mene at gode relasjoner til andre kvinner er viktig for å kunne utvikle en trygg og stabil (kjønns)identitet, som igjen bidrar til et bedre liv etter rehabilitering. Dersom det tredje steget i sosialiseringen skal gi kvinnene mulighet til å utvikle relasjonelle ferdigheter, så må rusbehandlingen ha dette i fokus. I kjønnsseparate settinger «tvinges» delta-

kerne til å være til stede i sitt forhold til andre kvinner, men dette er ikke situasjonen for de fleste kvinner i rusbehandling. En slik tvangstrøye er, som vi senere skal se, kanskje heller ikke ønskelig, hvis målet med behandlingen er å tilby et individuelt tredje steg på vei til en tryggere identitet som kvinne og menneske.

Metode

Mitt empiriske materiale i denne artikkelen er kvalitative intervjuer med åtte kvinnelige elever (klienter) som lever sammen med tre ganger så mange mannlige elever i en enhet i Tyrilistiftelsen (enheten er heretter kalt *Tyribakken*). Utgangspunktet for undersøkelsen var å få et bilde av kvinnes opplevelser av livet på Tyribakken for om mulig å forbedre behandlingstilbudet. De åtte intervjuene hadde fokus på relasjoner til kvinner i misbruk og behandling, kjæresten, mannlige medelever, organiseringen av behandlingsfellesskapet og tanker om fremtiden. Utelatt var blant annet tidlige kjærlighetsrelasjoner og andre viktige aspekter ved barndom og ungdom. Muligens kunne et videre fokus bidratt til at noen av intervjupersonene ville fortelle flere historier, også relatert til situasjonen i dag. (Ved tvangsinngelgelser, som for eksempel ved graviditet,² vil et fokus på forholdene rundt behandlingen kanskje være like problematisk å snakke om som tidligere erfaringer.) I denne artikkelen brukes de ulike kvinnes fortellinger til å forstå mer om temaet kjønn, identifikasjon og kjærlighet i behandling. Intervjuene er analysert med tanke på å utvikle nye beskrivelser, snarere enn begreper eller modeller (jf. Malterud 2003).

Intervjuer og analyse ble gjennomført med utgangspunkt i Steinar Kvaales (2001) forståelse av kvalitative forskningsintervjuer. Ettersom jeg som forsker er utenfor selve behandlingsfellesskapene, men likevel en del av Tyri³ var det

en viktig utfordring å ivareta studiens reliabilitet. Gir de intervjuede en sann beskrivelse av sin livsverden? Studieobjektet her er opplevelser og ikke en «objektive sannhet», men opplevelsene søkes beskrevet og fortolket så ærlig og sannferdig som mulig. Man kan tenke seg at kritikk av Tyrili og ting man hemmeligholder for Tyrili kan være informasjon som holdes tilbake. Det mest sensitive temaet i så måte er trolig kjæresten, det å være sammen med en annen elev mens man er i rehabilitering, ettersom dette er klart uønsket av Tyrili. Her vet jeg (i ettertid) at det er blitt tilbakeholdt informasjon om forhold, og jeg er usikker på om denne informasjonen hadde kommet en ekstern forsker til gode. Samtidig var kritikken mot Tyrilis negative holdning til parforhold mellom elevene ganske sterk og åpen, hvilket taler for en rimelig «sann» beskrivelse.

Kvinner blant menn på Tyribakken

Gjennom sin 24-årige historie har Tyrili endret seg i takt med samfunnet rundt og legger i dag langt mindre vekt enn tidligere på at de kvinnelige elevene (og de mannlige) skal utholde tradisjonelt maskuline rehabiliteringsaktiviteter som for eksempel jakt, fjellklatring eller verbale konfrontasjoner i stor gruppe (Lorimer og Dalsaune 2001). Det er større plass for individuelle liv på egne premisser – for begge kjønn (Tjersland, Jansen og Engen 1998). Imidlertid har andelen kvinner i behandling i Tyrili gått ned ettersom elevmassen har økt og behandlingspopulasjonen i større grad gjenspeiler kjønnssammensetningen blant misbrukerne. På Tyribakken, en av Tyrilis syv enheter, har andelen kvinner hele tiden vært lav.

De åtte kvinnene⁴ i studien er mellom 18 og 40 år, gjennomsnittsalder er 26. De har vært i misbruk fra noen måneder til mange år, og over halvparten har vært i

behandling tidligere. Samlet sett har intervjupersonene variert og omfattende misbrukserfaring med tidlig debut på alkohol, løsemidler og beroligende medikamenter, og senere opp til lang tids misbruk av sentralstimulerende rusmidler, hallusinogener og opiater. Det er prostitusjonserfaringer og kriminalitetserfaringer. Noen har familiebakgrunn med misbruksproblemer, andre ikke. På intervju-tidspunktet hadde intervjupersonene vært i behandling i Tyrili fra 2 måneder til 2 år.

Ved inntak til behandling hadde to personer vedtak i barnevernsloven (under 18 år), en i fengselsloven (domssoning i form av behandling), og en i sosiallovens tvangsparagraf. Fire av kvinnene skrev seg inn frivillig, eventuelt med samtykke til at de kunne holdes tilbake i en periode.⁵ To av de åtte kom til Tyribakken fra en annen Tyrili-enhet, på vei ut av rehabilitering. Av de åtte har tre kjæreste; én av disse har barn (født i løpet av behandlingsoppholdet), og én er gravid.

På Tyribakken er altså 22 av 30 elever menn. De mannlige elevene har noe høyere gjennomsnittsalder, noe lengre rushistorie og en mye mer omfattende kriminalitetsbakgrunn. En del har sittet mye i fengsel og er i behandling som en del av nåværende soning.

Kvinnene i misbruket

I min studie er jentenes bakgrunn og inngang til misbruket lite synlig; noen refererer til enkelte venninner i barndommen, andre har bare hatt guttevenner.

De vennene jeg har utafør Tyrili er mest gutter, det har det alltid vært egentlig. (Anette, 18 år)

Alle åtte forteller imidlertid at i rusmisbruket er relasjonene til andre jenter få og problematiske:

Ute? Da er du jo nesten aldri sammen

med jenter! Da er det mye mer intriger. (Silje, 26 år)

Jeg har ikke vanka noe særlig med jenter i misbruket i det hele tatt vet du. Det er veldig mannsdominert. Og jentene, ja, det blir veldig fort intriger. (Elisabeth, 30 år)

Heller ikke relasjonene til menn er nødvendigvis vennskapsforhold, slik Tove, 40 år, forteller:

Jeg har faktisk ikke hatt så mye venninner og venner der ute jeg, for jeg har vært på kjøret i 27 år! Du må jo ha noen mennesker rundt deg, for å få ting til å gå rundt, men det er vel mer det, enn venninner.

Mange av intervjupersonene har altså hatt mest med menn å gjøre i misbruket. Menn har vært venner, menn har vært samarbeidspartnere, menn har vært pushere, kunder og overgripere, og menn har vært elskere og kjærestere. Mange av kjærestene har også vært misbrukere. Gutter og menn har stått for mange svært negative opplevelser, men også de positive, som tilhørighet og nærhet (jf. Bjerrum Nielsen og Rudberg 1990). I rusmiljøet oppleves guttene i større grad til å stole på, de er rett frem, løser konflikter mer direkte. (I tillegg har de ofte gitt status og beskyttelse, men dette er emner som er mindre utforsket i denne studien.) Få av jentene ser ut til å ha hatt noen nære og intime forhold til andre jenter i de årene de har vært misbrukere. Dette kan, som Fridell (2002) peker på, henge sammen med at objektene for de viktigste relasjonene har vært rusmisbrukende menn med uttrykt mistillit til jenter og kvinner, men årsakene kan også ligge lenger tilbake.

I Cecilie Høigård og Liv Finstads (1993) undersøkelse av prostitusjonsmiljøene i Oslo finner de solidaritet de prostituerte kvinnene imellom først og fremst når det gjelder minstepriser og kunde-

vold, men de finner også beskrivelser av vennskap. Retrospektivt, slik Elisabeth forteller det i min studie, huskes også støtten – om enn begrenset:

– Vi har jo støtta hverandre òg da, hvis en jente har vært utsatt for et eller annet, vold eller misbruk, så har vi jo hjelpt hverandre veldig òg.

– *Så på en måte er det et fellesskap?*

– Ja, på en måte, vi advarer hverandre og hjelper hverandre. ... Hjelper ja, i den grad at vi legger i dop på hverandre asså! Det er jo det – vennskapet går jo bare på dop.

Elisabeths fortelling illustrerer trekantforholdet mellom henne, de andre jentene og rusmiddelet (jf. Byington 1997). I hennes misbrukertilværelse var det også konflikter mellom jenter som skaffer seg stoff ved å ligge med gutter som selger («pulverhorer»), og de som selger seg på gata. De sistnevnte

er vel mer akseptert enn at jenter blir sånne slags pulverhorer da, bare ligger med de som har dop, for å få det gratis, på en måte «gratis». Det blir veldig sånn... de jentene som går på strøket de er ikke så veldig begeistra for de jentene som er sånn pulverhoreaktige damer, – og omvendt òg sikkert. (Elisabeth)

Verdighet skapes der det er mulig.

Også i andre rusmiljøer finner vi denne rivaliseringen. Flere av intervjupersonene forteller om konkurransen jentene imellom, en konkurranse der jentene både er deltagere og dommere. Skjønnhet og stil er den viktigste konkurransegrenen, og vinneren oppnår popularitet og misunnelse blant de andre jentene. Man «pynter seg» mer for andre jenter enn for gutter, også i overført betydning, slik Anne Lene (19 år) forteller når hun forklarer hvorfor det er vanskelig med jentevenner:

Du kan ikke være helt deg selv. Ikke sant, du må være noe bedre enn det du egentlig er. Det slipper du med en gutt.

Mange har disse erfaringene med seg inn i behandling – og får dem delvis bekreftet der også:

Det har jo vært det, det er jo alltid det holdt jeg på å si, når det er flere jenter sammen så blir det alltid noe tull. Så vi hadde jo noen episoder hvor det var intriger men jeg var ikke blanda inn i det. Men jeg har jo opplevd det der oppe at det har vært intriger. Men det tror jeg er veldig sann det er med jenter. (Britt, 24 år)

Intriger (og det konstruerte verbet *trige* – å lage intriger) er det begrepet flest bruker for å beskrive forholdet mellom jenter.

Jenter er flinke til å trige, og misunnelse og sjalusi og rivalisering og alt det der. (Tove)

Den samstemte negative skildringen av forholdet mellom jenter ute i misbruket kan muligens tolkes som en manglende identifikasjon med eget kjønn, en svak identitet som kvinne (jf. Bjerrum Nielsen og Rudberg 1990).

Samtidig er en annen jente også en man kan speile seg i, på godt og ondt. Som speil brukes noen som er lik seg selv: «Jeg kan ikke gå og speile meg i en gutt, for en gutt er en gutt og jeg er en jente,» sier Elisabeth. I andre jenter gjenfinner man også egenskaper som man selv besitter – og kanskje misliker. «Når du veit hvordan du er mot jenter og jenter er mot deg, så har du ikke veldig god tillit til dem,» sier Mona, 21 år. Mona identifiserer seg med andre jenter, men med negativt fortegn. En nedvurdering av både andre og seg selv blir resultatet, selv om sist-

nevnte ofte blir mindre åpenbart.

Selv om lite kommer frem om oppveksten eller den psykologiske utviklingen til kvinnene i denne studien, så bekreftes teoriene som beskriver jenter i rusmisbruket som uten (gode) relasjoner til andre kvinner. Som vi ser går jentene inn i rusbehandlingen med en utbredt skepsis og mistro til andre jenter – og dermed trolig til seg selv. Det kan synes som om de ser seg selv i andre jenter, men i misbruket har dette vært vanskeligere å erkjenne. Det er vanskelig å avgjøre om årsaken er manglende/negativ identifikasjon og relasjoner i oppveksten og dermed en svakt utviklet kjønnsidentitet, eller om det er guttenes negative syn som er overtatt og internalisert. Uansett kan resultatet bli dårlig selvbilde og problematiske relasjoner.

Egne rom

Arnhold Taksdal (1997) har sett nærmere på kvinnerettede tiltak i rusomsorgen og konkludert med en liste på seks betingelser som hun mener bør være oppfylt for at et behandlingstiltak skal kunne gi kvinner et godt tilbud i kjønnsblandete institusjoner. Hennes to første punkter er at kvinnene ikke må være i altfor lite mindretall (hvor lite er ikke spesifisert), og at kvinnene må gis flere egne rom, fysisk og sosialt. Blant steder og aktiviteter som er forbeholdt kvinnelige elever på Tyribakken, er jenteseminar, en langhelg med ulike tema som har vært gjennomført flere ganger for alle kvinnene i Tyri-li. Det siste var et selvforsvarsseminar der de fleste av intervjupersonene deltok. Flere grudde seg på forhånd til å være sammen med bare jenter en hel helg, men alle synes det var en positiv opplevelse.

Det er lett med mange jenter sammen at det blir mye skuling på hverandre og mye krangling og bak-

snakking og sånn, men... jeg ble positivt overraska. (Anette)

Fem av åtte uttrykker at de var *svært* fornøyd med en eller flere av leirene, med ulike begrunnelser:

Sånn som når vi kommer på leir [for begge kjønn] sånn som nå, så er det veldig lett at jeg ser gutta [fra andre enheter] først, fordi de har høyest volum og er mest synlige. Men når det bare var jentene her, så var det på en måte – så blei du jo nødt til å bli kjent med dem! (Sigrid, 33 år)

Det blei litt mer avslappa stemning, kunne være litt barn igjen, som jenter kanskje kan være sammen... når ikke gutta er tilstede! Vi kan hvine rundt i pysjamasen og driter i hvordan vi ser ut. (Tove)

Så du kunne liksom bare slappe av og gjøre... spise hva du ville, det var skikkelig ålreit. Alle kunne være seg selv på en måte. Det var veldig mange også, blei kjent med veldig mange ålreite mennesker. (Anne Lene)

Jenter blir litt mer obs på seg sjøl og tør å være litt mer jente. Si sin mening... Det er lett som jente at du kommer litt i bakgrunnen, i hvert fall på Tyribakken hvor det er så mange gutter, kanskje ikke helt få frem din mening for gutta er sterkest og størst. Man lærer litt om å bruke stemmen, tørre å si hva du mener, stå for den du er når du er jente. (Britt)

Det å være fritatt fra guttas blikk, ståkete tilstedeværelse og høyrøstede meninger er en befrielse for mange av jentene. Å selv kunne la være å tenke på hvordan man ser ut, hvor mye man spiser, hva man sier og mener, er et unntak fra en selv-sensur som ellers er en naturlig del av hverdagen. Dette minner om beskri-

velsene tidligere klienter har gitt av Kvinnekollektivet Arken som et «fristed» (Christensen 1996:96). Blikket åpnes for andre jenter, at de finnes, at de er ulike, hyggelige, morsomme og modige, og en overraskende positiv erfaring gjøres av mange. Noen finner størst glede i å gjøre aktiviteter med andre jenter, andre nyter det å prate uforstyrret med noen få eller mange (også om tema det er vanskeligere å snakke med gutter om). Her ser vi at jentene opplever å bli mindre objektgjort når det ikke er gutter til stede; i denne sammenhengen er det jentene som representerer trygghet, ro og sorgløshet. Fravær av intriger og baksnakking skaper en atmosfære som hittil nesten er uopplevd for mange av jentene, og i en slik situasjon er ikke lenger andre jenters blikk og tunge truende.

Den svært positive skildringen står i skarp kontrast til jentenes beskrivelser av forhold til andre jenter i misbruket, samt spontane formeninger om et behandlingsfellesskap kun for jenter («der ville jeg ikke vært», «grusomt», «kjedelig», «rart», «et sant helvete»). Hva skyldes dette? En visshet om at samværet var begrenset i tid, en opplevelse av annerledeshet og avbrudd fra hverdagen, en stemning også satt av ansvarlige ledere på leiren er kanskje noen forklaringer, men trolig også en gryende bevissthet på seg selv som jente og andre jenter som verd deres tillit. Flere forståelsesmåter er mulige, utfallet er det samme: dette ser ut til å gi de kvinnelige elevene en positiv selvbekreftelse og en anerkjennelse av kvinnelige relasjoner. Behandlingen som et tredje steg i sosialiseringen gir her muligheten for å ta igjen det tapte (jf. Trulsson 2002), og relasjonene kan bidra til vekst og utvikling (jf. Miller 1991).

Men intervjupersonenes negative karakteristikk av kjønnsseparat behandling peker også i en annen retning. Kan andre typer relasjoner enn de vennskapelige enkjønnede få betydning for kvinnes utvikling og identitet?

Kvinnene og kjærligheten

Jeg klarer ikke å sette meg inn i situasjonen å være sammen med en streit fyr. For jeg kjenner ikke streite gutter, ikke på den måten, jeg kan ikke huske at jeg har vært sammen med en streit fyr i hele mitt liv. Asså en fyr som aldri har rusa seg, som har fast jobb og alt er i orden. Så det veit jeg ikke åssen er. (Elisabeth)

Mange rusmisbrukende kvinner har rusmisbrukende menn til kjærester, trolig oftere enn omvendt. For flere, som Elisabeth, har forholdet til menn vært koblet til rus, både hans og hennes rus. Muligheten for å bli og fortsette å være rusfri synes større hvis hun forlater sin rusmisbrukende kjæreste (se f.eks. Sannem og Gulliksen 2002; Taksdal 1997; Ravndal og Vaglum 1994), og dette er også Tyrilis holdning. De ti første årene i Tyrili var parforhold mellom elever forbudt, og hovedbegrunnelsen var beskyttelse av jentene (Tjersland, Jansen og Engen 1998). Fremdeles er parforhold på ingen måte anbefalt, men man ser mer nyansert på det. Argumentene i dag handler om at fokuset bør ligge på ens egen rehabilitering og ikke et kjærlighetsforhold (det være seg til en kvinne eller en mann), at par lett kan påvirke hverandre negativt. I tillegg ønsker man å fjerne et mulig seksuelt press på jentene.

Tre av de åtte i studien har kjæreste på intervjutidspunktet, to av disse kjærestene er eller har vært i behandling sammen med jenta.⁶ Fire andre har lengre kjæresteforhold bak seg. Selv om alle intervjupersonene synes å gi en forbeholden støtte til Tyrilis holdning, mener over halvparten at det må gjøres *individuelle vurderinger*; noen forhold vil ha gode muligheter for å greie seg, andre vil det ganske åpenbart ikke. Av faktorer som synes betydningsfulle nevnes alder (jo høyere alder på dem begge, jo bedre sjanser), åpenhet (tidlig åpenhet i fellesska-

pet, villighet til å diskutere), kjærlighet (hvor sterke følelsene er), tid i rehabilitering, avstand til rus, og selvinnsikt.

Hvordan har så de to med kjærlighetsforhold i Tyrili, Mona og Anne Lene, opplevd dette? Begge to sier at forholdet har gjort dem sterkere, indirekte betyr dette at det har bidratt til å gjøre rehabiliteringen vellykket. Undersøkelser har vist at også faktorer utenfor selve rehabiliteringen i mange tilfeller bidrar til tilfriskningsprosessen (se f.eks. Kristiansen 2000). (Dette er imidlertid ingen oppfølgingsstudie, og vi vet derfor ikke om jentene fortsetter å holde seg rusfrie etter behandling.) Monas forhold ble opprettet i det skjulte da hun hadde vært et knapt halvår i Tyrili; han hadde vært der i to uker. De holdt det hemmelig i fire måneder, og på det tidspunktet de offentliggjorde forholdet var de med barn. Da forholdet ble kjent, avstedkom det mange diskusjoner, og de hardeste diskusjonene var muligens i elevgruppa. Ifølge Mona var også ledere frampå:

De prøvde jo å få meg til å snu, sa jo alt mulig, tenk om han eller hun får klumpfot og blir mongoloid og... Et par ledere som var skikkelig ekle, for... de trodde ikke det her skulle gå i det hele tatt.

Men kommentarene gikk inn det ene øret og ut det andre, hun var for lykkelig og bestemt til å ta dem til seg. Mona mener likevel at motstanden har vært betydningsfull for den videre utviklingen av deres forhold:

Jeg har sett et par som har prøvd seg på det samme, men de har jo ikke takla diskusjoner og alt det der, så har det gått rett vest. Men det har vi gjort, for vi har vært fast bestemt på det hele tida. Jeg vet ikke, vi har vært fryktelig forelska sikkert! Og veldig sta. Og med det så har vi klart å komme oss gjennom krangler og alt mulig. Og det

har nok styrka oss veldig! Det merker jeg nå også, når vi krangler så løser vi problemet på en eller annen måte. Det har vi nok fått masse hjelp til her.

Utholdenhet karakteriserer dette forholdet. Først da intervjupersonen var syv måneder på vei i graviditeten, opplevde hun at stemningen hadde snudd seg til deres fordel. Anne Lene, den andre personen i denne studien som har hatt kjæreste under oppholdet i Tyrili, har hatt det på en annen enhet, men historien hennes har mange likhetstrekk med Monas. Anne Lene og kjæresten møtte likevel langt mer motstand fra Tyrili, over mye lengre tid, etter også å ha holdt det skjult lenge. Anne Lenes argumenter for at det var verdt å kjempe for handler om endelig å få et trygt forhold til en mann, et forhold uten sexpress, med glede og gjensidig vennskap, men også sterke følelser. Samtidig sier hun at det skapte så mye problemer og slitsomme opplevelser at hun tviler på om hun hadde gjort det på nytt i dag. Hun synes det var sårt å møte så liten forståelse fra lederne, men mener at hun ikke har handlet tankeløst:

Jeg har klart å være selvstendig, jeg har klart å ta mine egne behov på alvor, selv om jeg har vært i et parforhold. Jeg har gjort mine egne ting, og det har han også, ikke sant. Så absolutt, jeg synes det har vært kjempebra for meg selv tror jeg. Jeg vet jo ikke om noe annet, men jeg tror faktisk det har vært innmari lærerikt. Jeg i hvert fall føler at jeg har lært innmari mye om meg sjøl.

Begge jentene med kjæresten i behandling legger vekt på lærdommen og nytten de har hatt av forholdet for sin egen utvikling og rehabilitering. Delvis kan dette være et forsvar for egne valg. Samtidig støttes de av de andre intervjupersonene som ikke har hatt kjæreste, i at det må gjøres unntak og individuelle tilpas-

ninger, særlig når et forhold først er etablert.

Erfaringer med rusmisbruk, undertrykkelse eller vold i kjæresteforhold til menn kan få mange konsekvenser for fremtidige forhold. Man kunne tenke seg at også dette får en plass i behandlingen, men det er svært få behandlingstiltak som forsøker å trekke temaet kjærlighetsforhold inn i den terapeutiske prosessen (Taksdal 1997). Monica Rudberg (1997) argumenterer for at kjærlighet har stor betydning for kvinners identitetskonstruksjon.

Seksualitet, prostitusjon, makt og selvheldelse er tema i ukentlige jentegrupper på Tyribakken, men selve kjærlighetsforholdet, familie og barn diskuteres lite. Mona beskriver fordelingen av ansvar mellom henne og barnefaren:

– ... jeg har ikke vært på noen barselgrupper eller noen ting, og nå har jeg jo ingen andre venner som har barn. Så til tider har jeg lurt på hva jeg kan gjøre for noe!

– *Kjæresten jobber i et arbeidslag?*

– Ja, og så begynte han på skole i dag. [...]

– *For du hadde hovedansvaret på dagene?*

– Mm. Men nå blir han jo borte hele dagene liksom. Og han trener veldig mye, så...

– *Savner du noen andre som har barn, eller noen som kunne passe barnet?*

– Nei. Å være sammen med andre som har barn.

Mona uttrykker ingen misnøye med kjærestens deltagelse rundt barnet. Jentene og kvinnene på Tyribakken synes tilbakeholdne med feministiske krav om likestilling på alle områder, enten det nå skyldes egen familiebakgrunn eller verdier formidlet, særlig av menn, i rusmiljøet. En selvstendig og likestilt rolle i et parforhold og foreldrepar er ingen selvfølge. Dersom meningsbrytninger i behand-

lingsfellesskapet bringer frem alternative tanker og holdninger, kan dette bidra til elevenes muligheter til et moderne kvinneliv (og mannliv).

Flere kvinneligheter i behandling

Rusbehandlingen skal gi kvinnene nye muligheter til et liv uten rusavhengighet. Rammen for de kvinnelige elevenes hverdag og rehabilitering er blant annet den kultur som den store majoriteten av menn er med på å skape. Kvinnene er hele tiden i forhandlinger med denne kulturen. Noen ganger tilpasser kvinnene seg; andre ganger endres kulturen. Kvinnene synes ganske bevisste sitt arbeid, men trenger også hjelp fra omgivelsene til å legge til rette for andre typer opplevelser som utvider deres mestringsområder.

Det teoretiske utgangspunktet for artikkelen er objektrelasjonsteori og en antagelse om at rusmisbrukende kvinner må gjøre noe med sine få og dårlige relasjoner til andre kvinner for at livet skal kunne endre seg. Kvinnenes fortellinger i denne studien støtter en slik teori, men snarere enn manglende identifikasjon demonstrerer de kanskje en negativ identifikasjon, en nedvurdering av både seg selv og andre av eget kjønn.

Behandlingsrom forbeholdt kvinner ser ut til å åpne for nye opplevelser. Her skapes relasjoner, variasjoner, delte øyeblikk, og fravær av konkurranse og press. Selv om det under andre omstendigheter er de andre jentene som står for konkurransen, de dømmende blikkene og de negative vurderingene, blir det i denne situasjonen som om jentene setter hverandre fri. Jentene «tvinges» til å bli kjent, de tør å være sårbare, tør å være seg selv. I lys av den relasjonelle modellen kan vi ane hvordan positive erfaringer med andre jenter (identifikasjon) bidrar til en styrket selvfølelse og identitet.

Intervjupersonene gjør erfaringer med

kjærester og noen også med graviditet og barn. Alle forstår behovet for å fokusere på seg selv i rehabiliteringen, men de med kjæresteforhold fremhever de positive erfaringene de har gjort i forholdet med utgangspunkt i seg selv. Denne relasjonen, når den først er solid etablert, trenger også støtte utenfra. Kjærlighetsforhold kan trekkes inn i behandlingen, men dette har i liten grad vært gjort på Tyribakken. Tyribakken har også lite erfaring med kvinner som er blitt gravide under behandlingsoppholdet, noe kanskje den gravide jentas opplevelse av manglende anerkjennelse før hun var syv måneder på vei antyder. Med utgangspunkt i Bjerrum Nielsen og Rudbergs (1990) forståelse av kvinners identitetsutvikling, vil det være mulig i større grad å legge til rette for at den generative siden av kvinneligheten blir styrket, ikke nødvendigvis ved å oppmuntre til å inngå kjærlighetsforhold, men ved å støtte kvinnens (og mannens) relasjonelle – og individuelle – utvikling når et slikt forhold først eksisterer.⁷

Dersom behandlingen av rusmisbrukere skal være et sosialiseringens tredje steg, kan tre anbefalinger gjøres på bakgrunn av denne studien. For det første bør behandlingstiltakene sørge for at det finnes mange nok og gode nok egne rom for kvinner (og menn) for å legge til rette for nye og positive opplevelser. For det andre er det viktig å samtidig ha i mente at det finnes mange måter å være kvinne på, jf. Trulssons (2003) advarsel om den hegemoniske femininiteten. For det tredje kan det være hensiktsmessig å se nærmere på kjærlighetsforholds plass i behandlingen, med tanke på å utvikle også denne kompetansen hos kvinner (og menn) i behandling.

I en offentlig utredning om forskning på rusmiddelfeltet (NOU 2003: 4) etterlyses mer forskning på hvordan ulike behandlingstiltak virker på henholdsvis kvinner og menn. Denne artikkelen bygger på en svært liten studie; større og

varierte studier er ønskelig for å kunne følge og påvirke utviklingen av forholdet mellom kjønn og utbytte av behandling. Endringer i måten kjønn utformes og uttrykkes på bør reflekteres i behandlingstilbudet. Når kjønnskonstruksjoner endres, endres også kjærlighetsrelasjoner (se f.eks. Nøkleby 1997; Rudberg 1997; Bjerrum Nielsen og Rudberg 1994). Studier med skarpere fokus på kjærlighet i behandling kan bidra til å øke vår forståelse for disse sammenhengene.

Heid Nøkleby
forsker

Tyrili Forskning og Utvikling

Noter

1. For beskrivelser av Tyrilis behandlingsideologi og erfaringer, se Tjersland, Jansen og Engen 1998.
2. Lov om sosiale tjenester § 6-2a hjemler tilbakeholdelse i institusjon av gravide rusmiddelmissbrukere.
3. Tyrili Forskning og Utvikling er en selvstendig forskningsenhet (og en del av Tyrili Utvikling og Prosjektstiftelse), som gjør utviklings-, evaluerings- og forskningsprosjekter for Tyrili samt eksterne private og offentlige oppdragsgivere.
4. Intervjupersonene kaller seg selv uten unntak for «jenter» (og de mannlige elevene for «gutter»); jeg veksler her mellom «jenter» og «kvinner» («gutter» og «menn»). Navnene i artikkelen er fiktive.
5. Lov om sosiale tjenester § 6-3.
6. Det kommer også frem under samtalene at det er én til, ikke navngitt, som er involvert i et forhold, men dette holdes foreløpig skjult, det vil si skjult for noen.
7. Det er selvfølgelig et dilemma å skulle være motstander av kjærlighetsforhold mellom elever for så å bifalle det straks det er opprettet. Her er det nødvendig å ha minst to tanker i hodet på en gang – fordi det kan være til elevenes (klientenes) fordel.

Litteratur

Bjerrum Nielsen, Harriet og Monica Rudberg

1989. *Historien om jenter og gutter*. Universitetsforlaget, Oslo.

Bjerrum Nielsen, Harriet og Monica Rudberg 1990. *Jenters vei til rusmidler – et sosialiseringsperspektiv*. Rapport, Forskningsprogrammet om narkotikaforebyggende tiltak.

Bjerrum Nielsen, Harriet og Monica Rudberg 1994. *Psychological Gender and Modernity*. Scandinavian University Press, Oslo.

Bretteville-Jensen, Anne Line og Einar Ødegård 1999. *Injeksjonsmisbrukere i Norge*. SIFA Rapport, Statens institutt for alkohol- og narkotikaforskning.

Byington, Diane B. 1997. Applying Relational Theory to Addiction Treatment. I Shulamith L.A. Straussner og Elizabeth Zelvin (red.): *Gender and Addictions. Men and Women in Treatment*. Jason Aronson Inc, New Jersey.

Christensen, Astrid 1996. *Jenter som kommer og jenter som går. En oppfølgingsundersøkelse av kvinnelige rusmisbrukere som har vært i behandling på kvinnekollektivet ARKEN i tiden 1992–1993*. SIFA-rapport nr. 6/96.

Fridell, Mats 2002. Kvinner med narkotikaberoende. I Tom Leissner og Ulla-Carin Hedin (red.): *Könsperspektiv på missbruk. Antologi*. Bjørner og Bruno, Stockholm.

Høigård, Cecilie og Liv Finstad 1993. *Bakgater. Om prostitusjon, penger og kjærlighet*. Pax Forlag, Oslo.

Kristiansen, Arne 2000. *Fri från narkotika. Om kvinnor och män som har varit narkotikamissbrukare*. Bjørner og Bruno, Stockholm.

Kvale, Steinar 2001. *Det kvalitative forskningsintervju*. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.

Lauritzen, Grethe, Helge Waal, Arvid Amundsen og Oddvar Arner 1997. A Nationwide Study of Norwegian Drug Abusers in Treatment: Methods and Findings. 14.

Lorimer, Debby og Randi Dalsane 2001. *Ta det som en kvinne. Erfaringer fra arbeidet til jentene og kvinnene på Tyrilitunet*. Tyrili FoU: Tyrili skriftserie nr. 2. Andre opplag.

Malterud, Kirsti 2003. *Kvalitative metoder i medisinsk forskning – en innføring*. Universitetsforlaget, Oslo.

Miller, Jean Baker 1991. The Development of Women's Sense of Self. I Judith V. Jordan mfl.: *Women's Growth in Connection*. The Guilford Press, New York og London.

NOU 1999: 13 *Kvinnens helse i Norge*. Sosial- og helsedepartementet.

NOU 2003: 4 *Forskning på rusmiddelfeltet. En oppsummering av kunnskap om effekt av tiltak*. Sosial- og helsedepartementet.

Nøkleby, Heid 1997. *Kjønn, kjærlighet og moderitet – en intervjustudie*. Hovedoppgave i pedagogikk, Universitetet i Oslo.

- Ravndal, Edle 1994. *Drug abuse, Psychopathology and Treatment in a Hierarchical Therapeutic Community. A prospective study*. Doktoravhandling, Institutt for medisinske atferdsfag, Universitetet i Oslo.
- Ravndal, Edle og Per Vaglum 1994. Treatment of female addicts: The importance of relationships to parents, partners and peers for the outcome. *The International Journal of the Addictions* 29 (1), 115–125.
- Rudberg, Monica 1997. *Kjærlighetsartikler. Ungdom, kjønn og kjærlighet i forandring*. Tano Aschehoug, Oslo.
- Sannem, Gry og Kjersti Solhaug Gulliksen 2002. *Kvinner med relasjonsproblemer: En kvalitativ undersøkelse av nærrelasjoners mening*. Hovedoppgave i psykologi, Universitetet i Oslo.
- SIRUS 2003. Nettsted drevet av Statens institutt for rusmiddelforskning: www.rustiltak.no
- Skutle, Arvid (red.) 1999. *Kvinner, relasjon og rus. En kjønnsbasert forståelse*. Hefte, Stiftelsen Bergensklinikkene.
- Smith, Chandra 1991. *Healing the Feminine: A Feminist Residential Model for Treating Chemical Dependency*. I Nan Van Den Bergh (red.): *Feminist Perspectives on Addictions*. Springer Publishing Company, New York.
- Smith-Solbakken, Marie og Else M. Tungland 1997. *Narkomiljøet. Økonomi, kultur og avhengighet*. Ad Notam Gyldendal, Oslo.
- Straussner, Shulamith L.A. og Elizabeth Zelvin (red.) 1997. *Gender and Addictions. Men and Women in Treatment*. Jason Aronson Inc, New Jersey.
- Taksdal, Arnhild 1997. *Kvinnerettet rusbehandling*. Temaserie 1997:1. Rusmiddeldirektoratet / Sosial- og helsedepartementet.
- Tjersland, Odd Arne 1995. *Misbrukere før, under og etter kollektivopphold. En retrospektiv undersøkelse av elever ved Tyrilikollektivet*. Forskningsrapport. Rusmiddeldirektoratet/ SIFA, Oslo.
- Tjersland, Odd Arne, Ulf Jansen og Gunnar Engen 1998. *Våge å leve. En bok om alternative veier i behandling basert på erfaringene fra Tyrili*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Trulsson, Karin 2002. Manligt og kvinnligt missbruk. I Tom Leissner og Ulla-Carin Hedin (red.): *Könsperspektiv på missbruk*. Antologi. Bjurner och Bruno, Stockholm.
- Trulsson, Karin 2003. Manligt och kvinnligt i smältdegeln – om könets betydelse för missbruk. *NAT – Nordisk alkohol- og narkotikatidskrift* 20 (1).
- Wormnes, Elin 1996. *Om å forstå kvinner som ruser seg*. Hefte, Stiftelsen Bergensklinikkene.

Forholdet mellom etikk og politikk i feministisk forskning sett i lys av egne forskererfaringer¹

Av Ulla-Britt Lilleaas

Et av hovedtemaene i feministisk forskning har vært spørsmålet om hvordan man skal frambringe kunnskap om kvinner, slik at den kan gripe deres liv og erfaringer. Et annet prosjekt har vært å vise hvordan vitenskapelige forklaringer kan bidra til å endre kvinners livsvilkår, skriver Ulla-Britt Lilleaas i denne artikkelen. Men hvor langt kan man som forsker gå i sitt politiske prosjekt, før de etiske spørsmålene blir for påtrengende?

Forholdet mellom politikk og etikk i feministisk forskning diskuteres ofte i forbindelse med kvalitative metoder. Et av hovedtemaene i feministisk forskning har vært spørsmålet om hvordan man skal frambringe kunnskap om kvinner, slik at den kan gripe deres liv og erfaringer. Et annet prosjekt har vært å vise hvordan vitenskapelige forklaringer kan bidra til å endre kvinners livsvilkår. Men hvor langt kan man som forsker gå i sitt politiske prosjekt før de etiske spørsmålene blir for påtrengende? Er vi som feministiske fors-

kere oppmerksomme på hva vi gjør og hvordan vi gjør det vi gjør i kvalitative metoder?

Bakgrunn

Feministisk forskning har villet endring og frigjøring, og metodene har ofte vært tuftet på solidaritet, deltakelse og et ønske om bevisstgjøring og politisk handling. På samme måte som aksjonsforskningstradisjonen har retninger innen

feministiske vitenskaps- og epistemologiprojekter knyttet frigjøringspotensialet til koplingen mellom kunnskap og makt (Smith 1990, Harding 1988). I dette ligger det både en metodekritikk og vilje til handling. Den norske kvinneforskningens kritikk av samfunnsvitenskapen omfatter både subjekt/objekt-diskusjonen, det kjønnsnøytrale begrepsapparatet, metodene og teoridannelsen. Det har vært pekt på at det savnes begreper som fanger opp kvinners dagligliv, og det har vært oppfordret til å se hvordan vi skriver kjønn inn i tekstene våre (Widerberg 1999, Taksdal og Widerberg 1992). Bourdieu etterlyser på sin side en kontinuerlig selvrefleksjon av sosiologer over deres akademiske praksis (Bourdieu og Wacquant 1993). Han hevder at det er vanskelig for en forsker å være kritisk til etablerte prosedyrer, fordi man er så innforlivet med det akademiske feltet. Feminismen er kritisk i sin natur, og da skulle man tro at den kritiske sansen og selvrefleksjonen står sterkere i denne tradisjonen enn i andre. Er det da slik at feministe er mer etiske enn andre forskere i sin tilnærming, eller er det slik at de er mer utsatte for å komme opp i etiske dilemmaer, fordi de tar i bruk metoder som er mer handlingsorienterte og dermed politiske? Hvilke spørsmål vektlegges i feministisk forskning og hvilke utelates?

Spørsmålene jeg reiser, er svært omfattende og kan ikke besvares i løpet av denne artikkelen. Jeg vil derfor avgrense meg ved å ta utgangspunkt i min egen forskning når jeg diskuterer forholdet mellom politikk og etikk i kvalitativ forskning. Etikk forstår jeg som et forsøk på å reflektere over skillet mellom rett og galt, og å tenke systematisk over dilemmaer og situasjoner. Med politikk mener jeg ikke partipolitikk eller kvinnepolitikk som drives av bevegelser, men en forskning der forskeren solidariserer seg med de utforskede, og begge blir deltakere i forskningsprosessen. Noe settes i gang, enten det er en aksjon eller en endrings-

prosess. Dette gjelder oftere når forskeren benytter seg av intervjuer eller deltakende observasjon, som fører forskeren tett inn på de utforskede. Det politiske engasjementet er ikke bare noe som tvinger seg fram, men en forskerholdning som betrakter etikk og moral som en del av maktforhold og rettferdighetsbetraktninger. Den feministiske forskningen har vært preget av slike betraktninger, selv om feministe har vært delt når det gjelder spørsmålet om hva som er viktigst – forskerens praksis eller teoriene (Stanley og Wise 1993).

I to av mine prosjekter var det kvalitative metoder som var mest nærliggende, noe som førte meg opp i noen etiske dilemmaer. Det ene var et forprosjekt som jeg har kalt Pilotstudien,² det andre har navnet Parprosjektet. Etter å ha presentert dilemmaene og hvordan jeg forsøkte å løse dem, vil jeg diskutere fordele og ulemper ved mine metoder, og se nærmere på hva noen sentrale feministe har skrevet om forholdet mellom etikk og politikk. I denne artikkelen vil jeg både diskutere forholdet mellom politikk og feministisk forskning allment, og mer konkret i relasjon til noen av mine egne forskererfaringer.

Pilotstudien

En kvalitativ tilnærming er en måte å synliggjøre og få fram kvinners erfaringer på, og med en slik tilnærming kommer man i nærkontakt med dem man forsker på. Nærkontakten i kvalitative intervjuer har vært drøftet av flere feministe, og som noen har pekt på, bygger kvalitative intervjuer på visse spesifikke prinsipper som i mindre grad diskuteres. I boka *Kvalitativ kvinneforskning* peker Davies og Esseveld (1989) på at i kvalitative intervjuer har vi en maktrelasjon der intervjueren skaffer fram informasjon uten å gi noe igjen. De hevder at den intervjuede ofte betraktes i objektiverende termer.

(Foto: Anders Thormann, Samfoto)

Andre, som f.eks. Ann Oakley (1981), mener at man ved å legge opp til ikke-hierarkiske intervjuer løser opp denne maktrelasjonen, men som Davies og Esseveld påpeker:

[...] det finnes en rekke motsigelser og spenninger i en intervjusituasjon, også der man forsøker å skape en subjekt-subjekt-relasjon – selv om de er av en annen type enn i de mer tradisjonelle intervjuene. (Davies og Esseveld 1989:25).

Det var denne typen erfaring jeg hadde, og som fikk meg til å reflektere over hva dybdeintervjuer kan gjøre med mennesker. Selv om hensikten med min forskning var at kvinnene jeg intervjuet skulle få en stemme, ble jeg i løpet av forskningsprosessen sterkt i tvil om måten jeg gikk fram på. Det som gjorde meg usikker, var om kvinnene forsto hva de egentlig var med på.

Dilemmaene jeg sikter til, oppsto når jeg skulle rekruttere 15 kvinner fra en utføringsinstitusjon i Oslo.³ Kvinnene hadde hatt et opphold på institusjonen noen år tidligere, for å få utredet mulighetene til å bli innvilget uføretrygd. De var alle plaget av kroniske muskelsmerter, noe de hadde store problemer med å få anerkjennelse for i helsevesenet.⁴ På det tidspunktet var jeg ansatt på et medisinsk institutt hvor mange leger syntes det var spennende med en sosiologisk tilnærming til kvinner med kroniske muskelsmerter. De mente at dette var et fenomen som det medisinske fagfeltet sto nokså hjelpeløse overfor. Å hente utvalget fra en institusjon var tilsynelatende en praktisk løsning, medisinen åpnet dører for meg som ellers ville ha vært lukket for sosiologer. På bakgrunn av noen medisinske kriterier ble studien allerede fra starten betraktet som «etterbehandling». Prosedyren var at jeg først skulle lese kvinnes journaler, så sende et brev

til dem for å spørre om de kunne tenke seg å stille opp til et intervju. Det jeg ikke visste, var at kvinnene hadde vært utsatt for det de opplevde som en krenkende behandling under oppholdet på attføringsinstitusjonen.

Jeg sendte først et fyldig brev med informasjon om meg selv og prosjektets målsetninger, og etter en stund tok jeg kontakt med kvinnene pr. telefon. Jeg hadde flere samtaler med dem hvor vi snakket om hvilke temaer jeg ville ta opp i intervjuet. Noen sa ja til å delta med en gang, andre nølte og ville tenke over saken. Allerede i denne fasen hadde jeg en fornemmelse av at studien burde vært gjennomført på en annen måte. Var det riktig å kontakte kvinnene på denne måten? De hadde ikke bedt om det, og det var flere som virket svært lite lystne på å bli intervjuet. Tvilen var der, men jeg skjøv den fra meg. På dette tidspunktet visste jeg lite om hvilken livssituasjon kvinnene var i, og fra min forskerposisjon opplevde jeg at mye sto på spill, samtidig som jeg ønsket å få deres opplevelse av hvordan det var å leve med smerter, og hva de trodde var årsaken. På denne tiden var jeg en forholdsvis nyutdannet forsker og følte et tungt ansvar for at prosjektet skulle gjennomføres. Mine samarbeidspartnere på attføringsinstitusjonen hadde tilrettelagt arbeidet for meg – flere av de ansatte var involvert, instituttet der jeg arbeidet hadde forventninger til prosjektet, og Sosial- og helsedepartementet hadde bevilget pengene. Dette var ikke tidspunktet for det tilbakeblikket som en selvreflekterende prosess ville kreve. Min akademiske fornøft tok overhånd, mens ansvaret for kvinnene, og den tvilen jeg kjente, ble skjøvet til side.

Da jeg møtte kvinnene første gang, sa jeg at min oppgave var å formidle videre det de fortalte. Jeg gjentok de temaene jeg ønsket å ta opp med dem, og la stor vekt på at de bare skulle svare på de spørsmålene de ville snakke om. Jeg presiserte at jeg ikke var behandler, og at jeg

ikke hadde noe å tilby utover det å være deres stemme utad. Mitt budskap til kvinnene var at resultatene og forskningsresultatene ville komme andre i samme situasjon til gode. Det var først under intervjuene jeg forsto hvor langt nede disse kvinnene var. Når de fortalte om oppveksten, arbeidslivet og ekteskapet – og om sine erfaringer med helsevesenet og attføringsinstitusjonen – kom de gamle opplevelsene fram. Dette var opplevelser som kvinnene hadde vanskelig for å snakke om, både fordi det var sterke minner som dukket opp, og fordi de aldri hadde fortalt om det til andre. Å se tilbake på sitt eget liv ved å beskrive hendelser i oppveksten og samlivet var helt ukjent for dem. Mange hadde opplevd så mye motgang at de bare ønsket å glemme det hele. En kvinne sa at hun ofte hadde vært inne på tanken å gjøre det slutt, og flere gråt, noe som bare understreket hvor nedkjørte de var. Det var en slik forfatning kvinnene var i første gang jeg møtte dem. Jeg så at intervjuet satte i gang noe, men etter at samtalen var ferdig, kunne jeg ikke gjøre annet enn å takke dem for innsatsen, ta på meg jakka og gå.

Forskerens grenser og ansvar

I ettertankens lys er det ikke vanskelig å se at Pilotstudien burde vært underlagt en kontinuerlig diskusjon om de etiske dilemmaene som oppsto. Spørsmål som ble aktualisert i løpet av prosjektet, var: Hvor stort press kan forskeren legge på informantene? Hva betyr det at informantene samtykker til å bli intervjuet hvis de ikke forstår rekkevidden av hva et intervju innebærer for dem? Hvilke spørsmål kan stilles, og hvor går grensen for forskerens ansvar i intervjusituasjonen? Den danske psykologen Jette Fog (1987, 1994) presiserer at forskjellen mellom et dybdeintervju og terapi er at terapi er frivillig, mens i et forskningsintervju har ikke personen sagt ja til å utsette seg for den angst og uro som intervensjonen er

forbundet med. Som regel er det slik at forskeren definerer hva som skal tas opp, mens den som utforskes må gi noe av seg selv uten nødvendigvis å få noe tilbake. Følelsen av å ta noe fra de jeg intervjuet uten å bidra med noe tilbake, førte til at jeg etter hvert begynte å gruble over hvilken rett jeg som forsker hadde til å bryte inn i deres liv for så bare å forsvinne igjen.

Løsningen på mine etiske dilemmaer ble å samle kvinnene til et to dagers seminar på Kvinneuniversitetet på Løten. Seminaret hadde et aksjonsforskningspreg, og i de to dagene sto forskningsformidling, gruppearbeid og plenumsdiskusjoner på dagsorden.⁵ Hensikten med seminaret var i første rekke å føre forskningsresultatene tilbake til kvinnene, for at de skulle kunne ta i bruk den kunnskapen som var produsert av og om dem selv. I diskusjonene kom kvinnene fram med sine spørsmål, og jeg kunne følge opp noen av spørsmålene som ble stilt i det første intervjuet med nye spørsmål, og fikk nye svar. Dette ga meg ny innsikt i deres situasjon og et innblikk i hva som skjedde etter intervjuet. Deres forståelse av seg selv og smertene fikk nye dimensjoner etter intervjuet, og denne forståelsen ble utfordret i samtale med de andre kvinnene og de inviterte foreleserne på seminaret.⁶

I utgangspunktet definerte jeg forskningsformidlingen på seminaret som en muntlig overføring av forskningsresultatene. Konseptet ble utvidet, og kvinnene fikk forskningsrapporten som var skrevet om dem, men ikke for dem. Jeg visste ikke på forhånd hvordan de ville reagere på mine tolkninger, men jeg oppdaget at det å lese om seg selv også kan være en form for forskningsformidling som kan bidra til å sette i gang positive prosesser hos deltakerne. Mange sa at de gjennom å lese om seg selv begynte å se på seg selv på en annen måte enn før, og for mange ble forskningsrapporten en annen måte å komme til orde på. Noen sa at de aldri så

seg tilbake, «det var bare å holde liv i de gamle nederlagene», mens andre «så ting de ikke hadde vært oppmerksom på tidligere, og som gjaldt deres eget liv».

Under evalueringen av seminaret var det mange som ga uttrykk for at det var første gangen de hadde en følelse av å bli tatt på alvor.⁷ En sa at hun kjente seg godt igjen i rapporten:

For meg var det både skremmende og positivt på en gang... Det å blottlegge seg så mye for andre er vanskelig. Det står der og det går ikke an å bare viske det ut. Først tenkte jeg at det ikke stemte (det som står i rapporten) i det hele tatt. Så leste jeg rapporten en gang til, og fant ut at det kanskje stemte likevel... Det mest positive er at vi har kommet til orde.

Eksempler på noen av de endringene vi registrerte i deltakernes hverdag, var at når kvinnene lot legen og familien lese forskningsrapporten som var skrevet om dem, opplevde de at de møtte større forståelse for plagene. Da fikk smertene anerkjennelse, og de fikk en annen status.⁸ Andre sa at de hadde krøpet ut av skallet, blitt mer åpne og mindre redde for omgivelsene.

På denne måten fant mine etiske dilemmaer en løsning. Det var ved å endre min forskerposisjon, fra en tradisjonell forsker som henter ut sine data og drar sin vei til å inkludere et aksjonsaspekt, at forskningen fikk en mer politisk karakter. Jeg ble opptatt av at min forskning ikke bare skulle synliggjøre kvinners erfaringer og levekår. Jeg ville ta i bruk metoder som også kunne gi deltakerne en annen posisjon i prosjektet og gi dem noen redskaper som kunne bidra til å skape en forandring.⁹

Parprosjektet

Det andre eksemplet på etiske dilemmaer

jeg har kommet opp i som forsker, skriver seg fra en studie av par som ventet barn nummer to. Parene ble intervjuet ved tre anledninger, først under graviditeten, så etter at barnet var født, og det tredje intervjuet ble foretatt når begge var tilbake i arbeid igjen. Parene ble intervjuet sammen om hvordan de så på fordeling av arbeidsoppgaver og familieansvar, og hvordan dette påvirket kropp og helse i hverdagen.¹⁰ Flere forskere som velger en kvalitativ tilnærming, intervjuer parene hver for seg (Holter og Aarseth 1993, Brandt og Kvande 1995, Thagaard 1996). Når vi valgte å intervju parene sammen, var det for å få fram nyansene i forhandlingene om arbeidsdelingen. Noen forskere har erfart at begge parter har ønsket full anonymitet hvis de skal snakke «åpent» om den andre, og i noen tilfeller har anonymiteten virket begrensende for analysen (Holmberg 1993). I andre studier har man hatt gode resultater med å legge opp til både individuelle og fellesintervjuer (Andenæs 1995, Bäck-Wiklund 1996).

Begge metodene har sine fordeler og ulemper, men for å få et så nyansert bilde som mulig av parenes forhandlinger, mente vi at det i dette prosjektet var vesentlig at begge var til stede. Fellesintervjuet kunne f.eks. frambringe underliggende spenninger i forholdet og gjøre at kroppslige uttrykk som avspenhet eller anspenhet lettere kom til syne. Det samme trodde vi ville gjelde for irrettesettende eller anerkjennende kommentarer overfor hverandres synspunkter.

Familiediskurser

Bakgrunnen for prosjektet var at de yngre kvinnene i Kvinneprosjektet – som var en utvidelse av Pilotstudien – sa at de følte seg likestilte i parforholdet inntil de fikk barn. Under permisjonstiden skjedde det «noe» med organiseringen av arbeidet som kvinnene hadde problemer med å sette ord på. Det vi ville undersøke, var

hva dette «noe» var, og hvordan moderne par opplevde kroppens tilstander og vaner.¹¹ Vi ville forsøke å gripe arbeidsdelingens logikk, slik den kom til uttrykk i parenes familieforhandlinger.

Tilnærmingsmåten som ble valgt, baserte seg i stor grad på begreper og praktiske erfaringer fra tidligere prosjekter. Metodene var dels kvalitative intervjuer, dels praktiske kroppsovelser og dels formidling, gruppearbeid og diskusjoner mellom forskerne og parene.¹² Et av de sentrale spørsmålene i Parprosjektet var å utforske hva som skal til for å forandre på lite helsefremmende tanke-mønstre og kroppsvaner.

Fra et kvinneperspektiv til et kjønnsperspektiv

I Pilotstudien og Kvinneprosjektet intervjuet jeg bare kvinner, mens i Parprosjektet oppsto det en ny intervjusituasjon, fordi vi valgte å intervju parene sammen.

Som forskere ble vi nødt til å forholde oss til to helt ulike opplevelser av samme hendelse – nemlig arbeidsfordelingen i hjemmet. Dette var en utfordring som åpnet for et bredere perspektiv på hvordan vi skulle forstå forhandlingene som foregikk rundt likestilling og fordeling av arbeid, samtidig som vi som forskere ble utfordret på nye måter når begge parter var til stede. I dette prosjektet ble vi nødt til å justere tilnærmingen fra et kvinneperspektiv til et kjønnsperspektiv for å få med både kvinnes og menns erfaringer og synspunkter. Intervjuguiden var lagt opp slik at spørsmålene var åpne, men med fokus på det som skjer i en familie i hverdagen, og tematisert rundt parenes arbeids- og hvilevaner. Utgangspunktet var at hverdagslivets vaner har stor betydning for hvordan vi lever og opplever hverandre, og et viktig spørsmål i denne sammenhengen var hvilken betydning vanene har for reproduksjonen av maktforholdene mellom kjønnene. I

bunnen lå det en antakelse om at en mer lik fordeling av arbeidsoppgavene mellom kvinner og menn vil føre til bedre livskvalitet og helse for begge parter.

Under intervjuene ble det tydelig at flere av parene var svært uenige om fordelingen av ansvar og arbeidsoppgaver, og for oss ble flere metodeproblemer aktualisert. Vi måtte ta stilling til hvilke spørsmål som kunne tas opp når begge var til stede. Andre utfordringer var hensynet til objektivitet, nærhet og distanse. Hvordan skulle vi håndtere parenes uenigheter, og hvordan skulle vi unngå å havne i en situasjon hvor vi ble tvunget til å velge side? Et annet spørsmål var hva det betyr for kunnskapsproduksjonen at to kvinner intervjuer mannen om arbeidsdeling når kvinnen er til stede og omvendt.

Konfliktfylte forhold

Vi intervjuet 13 par i tre faser, første gang mens kvinnen var gravid, andre gang etter fødselen, og tredje gang når begge var tilbake i arbeid.¹³ Med unntak av én kvinne var alle i fulltidsjobber. De fleste hadde utdanning på universitets- og høyskolenivå, de bodde i eget hus eller leilighet og hadde gode inntekter. Det som kjennetegner utvalget, er at det er vanlige, veltilpassede yngre par i etableringsfasen som oppfatter seg selv som moderne, og som har et likestillingsprosjekt på gang.¹⁴

I det første intervjuet ble parenes opplevelse av å være småbarnsforeldre i et arbeidsliv i endring et viktig tema, og da ble forholdet til jobben, arbeidstid og arbeidsplass lagt vekt på og diskutert. Konkurransen på arbeidsmarkedet var blitt så hard at flere av fedrene var redde for å miste jobben. Kvinnene – også de som var i lederstillinger – sa at den største utfordringen for dem var å få jobben unna før arbeidstidens slutt, slik at de rakk barnehagen og hadde tid til å være sammen med barnet. Mange kvinner ga uttrykk for at de var lei av å få det meste

av ansvaret for familiearbeidet, mens mennene i disse parene mente at ingen hadde pålagt kvinnen det, det var et ansvar hun selv hadde tatt.

I det andre intervjuet ble spenningene i noen av forholdene mer synlig. Da hadde parene fått et barn til, og belastningene i form av mer ansvar og lite søvn preget begge parter. Flere av fedrene sa at de hadde problemer med å tilpasse seg den nye situasjonen. De mente at familieførøkelsen hadde skapt problemer for dem, og de følte at de ble dratt mellom jobben og familien uten å finne en løsning på konflikten. At mennenes pliktfølelse var sterkere for jobben enn for familien, ble mer synlig i en situasjon hvor kvinnene krevde å bli avlastet i større grad enn tidligere.

Noen av uoverensstemmelsene som kom opp i det andre intervjuet, var at kvinnene spurte om ikke vi syntes at han burde jobbe mindre og ta mer ansvar for familiearbeidet. Fra hennes ståsted burde han selv kunne se at hun trengte avlastning. Nå var det hun som måtte gjøre ham oppmerksom på det så å si hver eneste gang. Og når hun ville snakke om det som var vanskelig, burde ikke han da ta seg tid til å lytte istedenfor å gå eller bli sint og irritabel? Mennene opplevde situasjonen helt annerledes. De mente at hun burde forstå at han måtte hvile når han kom fra jobben, og hvorfor skulle hun alltid mase om at han aldri gjorde noe hjemme? Og hvorfor skulle de bruke tid på å legge rent tøy ned i skuffer og skap når ungene skulle ha det på seg dagen etter? Bare bortkastet tid, mente mennene.

Forskernes ståsted

Det var slike spørsmål parene tok opp, og vi opplevde at det var et mer eller mindre uttalt ønske om at vi skulle ta stilling og si vår mening. Både før og etter hvert intervju brukte vi mye tid på å diskutere ulike strategier for hvordan vi kunne lytte

til begge parter, uten å bli dratt inn i deres konflikter. Og selv om vi aldri trodde at intervjuene skulle være uproblematisk, var vi ikke like godt forberedt på intensiteten i noen av de familieforhandlingene vi ble vitner til.

I diskusjonene om hvordan vi skulle håndtere familieforhandlingene, og når vi forsøkte å få parene til å se sin egen situasjon litt utenfra ved å trekke inn våre egne erfaringer, ble våre egne forforståelser tydeligere. Med min bakgrunn i kvinneforskningen var nok jeg den som identifiserte meg mest med kvinnene. Min kollega som hadde arbeidet innenfor helsefagene, hadde et annen fagbakgrunn, og jeg opplevde at hun hadde et noe annet perspektiv på kjønn. Hovedforskjellen slik jeg ser det, lå i at hun var mindre opptatt av hva makt betyr og hvordan kjønn framtrer i forholdet mellom kvinner. Disse forskjellene ble i for liten grad drøftet under våre diskusjoner i løpet av intervjufasen, og det var mitt ansvar som prosjektleder å gjennomføre de nødvendige faglige diskusjonene, men av tidsmessige årsaker ble dette skjøvet på.¹⁵

Mennene fikk mest oppmerksomhet

I det andre intervjuet var kvinnene i permisjon med ansvar for et barn på tre-fire år og et spedbarn.¹⁶ De var trøtte og slitne av mangel på søvn, og når mennene av ulike grunner måtte jobbe mer enn før, følte flere av kvinnene at de ikke tok nok ansvar. Fra starten forsøkte vi å legge intervjuene til rette, slik at mennene ikke skulle føle seg anklaget eller irettesatt, samtidig som vi la opp til diskusjoner om arbeid, ansvar og belastninger hvor vi forsøkte å være så nøytrale som mulig. Likevel ble det slik at vi vurderte – om enn ubevisst – mennene som de mest utsatte i intervjuene. Grunnen til det var at vi visste at flere av mennene hadde vært skeptiske i utgangspunktet, og i noen tilfeller var det kvinnene som hadde

overtalt mennene til å delta. Kvinnene sa at de trodde mennene deres hadde «godt av å være med på et sånt prosjekt», og under det første intervjuet merket vi at flere var skeptiske. Til å begynne med holdt de seg litt i bakgrunnen, men etter hvert som mennene forsto at vi ikke var ute etter dem, virket det som om de slappet mer av. Vi fikk en bekreftelse på dette i det andre intervjuet. Da var det en som sa at han hadde skjont vi ikke var «sånne rødstrømper» som bare var ute etter å ta ham. At mennene følte seg ivaretatt i et intervju om arbeidsdeling og likestilling når det var to kvinnelige forskere som stilte spørsmålene, tolket vi som et tegn på at vi hadde lyktes med å få mennene på banen.

Intervjuet som reproduksjon av underordning?

Både i det andre og i det tredje intervjuet gikk mye av tiden med til at han orienterte oss om sin irritasjon, depresjon eller krise. Han fortalte, mens vi – to forskere og hans kone – lyttet. I vår streven etter å inkludere mennene og utjevne kvinne-dominansen i intervjusituasjonen, fikk mennenes opplevelser større plass enn kvinnes.

Det som antakelig skjedde, var at vi inntok en posisjon som fikk mennene til å føle seg vel, og med mennenes tidligere skepsis til prosjektet i bakhodet, ble vi litt overbærende og forsiktige med dem. Denne tanken slo oss begge når en av kvinnene under evalueringen av prosjektet sa at hun følte at mennene hadde fått altfor stor plass i intervjuene.¹⁷ Hun mente at vi hadde en tendens til å tilpasse oss mannen, noe hun oppfattet som svært typisk for kvinner og, som hun sa, etter hvert var blitt «dritt lei av».

I ettertid er det lett å se de metodologiske svakhetene ved parintervjuene. Kvinnes situasjon ble gjentatte ganger satt på sidelinjen i våre anstrengelser for ikke å trække mennene på tærne. Det var

særlig i de tilfellene hvor han hadde vært gjennom en krise at mennene ble sentrum for samtalene, og det er en viktig innvending mot vår forskerrolle og prosjektet som helhet. Vår begrunnelse for å la mennene få større plass, var at vi hadde en antakelse om at det ville være vanskelig å nå mennene uten en myk tilnærming. En annen vurdering var at hans krise også var hennes problem, og da var det viktig for begge at hans situasjon ble diskutert. Og det var antakelig både viktig og riktig. Det kan også være at vi – litt ubevisst – var redde for at han skulle trekke seg fra prosjektet. Men kanskje var det som denne kvinnen antydte, at vi som kvinner ble fanget av situasjonen og i for stor grad tilpasset oss mennene. På den måten sto vi i fare for å reproducere noe vi ønsket å oppheve – nemlig en kvinnelig tilpasning i intervjusituasjonen og i parforholdet. Vi så ikke der og da at vi tok spesielt hensyn til mennene, og dermed reproduerte betydningen av kjønn. Det var noe som kom fram etter hvert, og som viser at man som feministisk forsker alltid må undersøke hvordan kjønn etableres og reproduseres i forskningsprosessen.

Fordeler og ulemper ved kvalitative metoder

Pilotstudien i ettertankens lys

Men hvilke fordeler og ulemper ser jeg i dag når jeg skal vurdere min måte å gjøre kvalitative metoder på? Pilotstudien startet med en dyp tvil, og de etiske sidene ved metoden ble tydeliggjort. En positiv side ved kvalitative metoder er at deltakerne får anledning til å reflektere over det som har skjedd. For kvinnene åpnet intervjuet opp for tanker og følelser de hadde undertrykt i mange år. Denne åpningen og refleksjonen bygget jeg videre på når Pilotstudien ble utvidet til et større Kvinneprosjekt.¹⁸ I samarbeid med en spesialutdannet sosiolog ble det utviklet kurs i selvbevissthetstrening som et

oppfølgingstilbud til de kvinnene som ble intervjuet. Kursets innhold var forskningsformidling og selvbevissthetstrening, i en kombinasjon med avspenningsøvelser.¹⁹ Et av målene med kurset var å trene kvinnene i å kommunisere tydeligere og bli bedre kjent med seg selv i dialog med andre.

Kursene hadde et frigjøringsperspektiv à la en feministisk praksis. Ett av de spørsmålene vi stilte, var om kvinnene ved å bli bedre kjent med seg selv, kunne bryte med noe av den kroppslige beredskapen for andre. Et sentralt funn i både Pilotstudien og Kvinneprosjektet var at mange kvinner – både yngre og eldre – sa at de følte at de alltid var i beredskap for andre, og aldri hadde tid til å tenke på seg selv. Å være i kroppslig beredskap for andre betyr at man involverer seg i andre mennesker og tar ansvar for deres ve og vel, ikke bare praktisk, men også følelsesmessig. Det betyr at kroppen involveres på mange plan, og når beredskapen blir en vane, blir kroppen stiv og anspent, noe som har en ugunstig påvirkning på kroppen (Lilleaas 2003:44–45). Å senke kvinnes beredskap for andre mente vi kunne ha en gunstig påvirkning på kvinnes helsetilstand. Det *andre* spørsmålet var om en slik endring ville gi dem større mulighet til å prioritere egne behov og egen helse. Kvinnene sa at de lærte mer om seg selv, de erfarte hvor vanskelig det var å bryte med dype vaner, og at det ikke bare handler om motivasjon, men også om hardt arbeid.

Det som skjedde i Pilotstudien og Kvinneprosjektet, var at kvinnene ble involvert på en ny måte, de fikk en plass som kunnskapsprodusenter, mens jeg fikk en annen forskerposisjon. Her måtte jeg være i en praktisk relasjon til informantene, og det positive var at jeg som forsker ble mer ansvarliggjort enn om jeg skulle ha trukket meg tilbake. Jeg diskuterte funnene med dem og ble på en annen måte enn før tvunget til å reflektere over de begrepene jeg brukte. Jeg ble mer

kritisk til egne fortolkninger og arbeidet mer med presentasjonen av forskningsresultatene enn om jeg skulle skrevet bare for vitenskapssamfunnet. Deltakerne bidro selv til å gi begreper innhold, og det maktforholdet jeg beskrev tidligere mellom forsker og informant endret seg. Deltakerne ble tatt på alvor og fikk en mer aktiv rolle i prosjektet.

Spørsmål som ikke ble stilt

I Pilotstudien og i Kvinneprosjektet hadde kvinnene kommet til orde, og i Parprosjektet var målsetningen å komme på talefot med både menn og kvinner om likestillingens kår. Menneses erfaringer ble – slik jeg så det – svært viktig for å kunne balansere kunnskapstilfanget. Denne gangen så jeg i mindre grad faren for å komme opp i de samme etiske dilemmaene som i kvinnestudien. Tilnærmingen til informantene foregikk på en annen måte, og sammenliknet med kvinnene i Pilotstudien tilhørte parene en privilegert gruppe, både utdanningsmessig og økonomisk. Men som jeg har forsøkt å vise her, er det ikke alltid nok å ha hatt et reflektert forhold til etiske problemer i forskningsprosessen. Den erkjennelsen jeg gjorde i Kvinnestudien, mener jeg var viktig, men nye prosjekter og nye spørsmål utfordrer forskningen og kunnskapsprosessen på helt nye måter. Det krever at man er vår på det som skjer, og at man hele tiden holder faglige diskusjoner om forholdet mellom etikk og politikk varme.

I Parprosjektet var det flere spørsmål som ikke ble stilt, og når en av kvinnene påpekte at mennene fikk større plass i prosjektet, bidro hun til at spørsmålet ble satt på dagsordenen og ble gjort til gjenstand for gruppearbeid på avslutningsseminaret. Det vi imidlertid ikke fikk belyst, var hva det betyr for den kunnskapen som ble produsert at vi ikke så hvordan kjønn og underordning ble skapt og reproducert i våre samtaler. Det kan hev-

des at vi ble offer for det som Bourdieu og Wacquant (1993) betrakter som det akademiske doxiske feltet – det som disiplinere oss som forskere – og som hindrer oss i å stille de grunnleggende spørsmålene om kjønn, klasse og makt. Haavind er inne på det samme når hun sier at «de eksisterende konvensjoner for vitenskapelig forståelse ofte tas for gitt, og de kan derfor anvendes igjen og igjen uten inngående begrunnelse» (Haavind 2000:156). Når vi ikke maktet å stille alle de grunnleggende spørsmålene, kan dette skyldes flere forhold. Det ene var at vi ikke tok nok høyde for hvordan kjønn etableres og reproduces i intervju situasjonen. Og som jeg har vært inne på tidligere, så arbeidet vi ikke nok med våre forforståelser før prosjektet kom i gang. Allerede her lå det en faglig uklarhet eller uenighet som burde vært løftet fram. For det andre kan det skyldes det noen forfattere beskriver som «insider/outsider»-posisjonen. Det går fram av flere studier at forskere som studerer en gruppe som likner dem selv, har en tendens til å hevde at de får et mer balansert bilde av de menneskene de studerer (Kumar 1992, Collins 1990). I disse arbeidene legges det vekt på at det å dele en posisjon kan føre med seg en annen måte å forstå, se, lytte, fortelle og gjenfortelle på (Wolf 1996). Andre mener at de som outsiders har bedre tilgang til lokale hemmeligheter på grunn av deres nøytralitet (Beringhausen og Kerstan 1992).

I Parprosjektet var vi både insidere og outsiders. Vi var insidere fordi vi var av samme kjønn, klasse, etnisk opprinnelse og tilsynelatende hadde samme seksuelle legning som de kvinnelige informantene. Men hva med insider/outsider-posisjonen når det gjaldt mennene? Vi var insidere i den forstand at vi ikke skilte oss spesielt fra menneskes klasse, etnisitet eller seksualitet, men vi hadde et annet kjønn. Hva betydde det, og hva ville skjedd om én mannlig og én kvinnelig forsker hadde foretatt de samme intervjuene – hvem

ville solidarisert seg med hvem? Eller hvis to mannlige forskere skulle gjort det samme som oss – hvilke tolkninger ville de kommet fram til? Det kunne vært et interessant eksperiment med tanke på hvilken betydning kjønn har for kunnskapsproduksjonen, etikken og politikken i denne typen prosjekter.

Forholdet mellom etikk og politikk i feministisk forskning

Forholdet mellom politikk og etikk har blitt behandlet av flere feminister, men sjelden med direkte utgangspunkt i det som skjer under et feltarbeid og ved bruk av kvalitative metoder. Mange feminister foretrekker, som meg, kvalitative metoder fordi man mener at livshistorier får best fram erfaringer, ulikhet og marginalisering (Stanley og Wise 1993, Behar 1993). Jeg hadde f.eks. ikke fått fram kvinnes arbeidsbelastninger i Pilotstudien uten å samtale med dem og gå i dybden på de temaene som ble tatt opp. For å få bedre kjennskap til alle belastningene krevdes det at man stilte direkte spørsmål om hva som hadde skjedd. Noen feministiske forskere mener at det å gi kvinner en stemme, er det samme som empowering²⁰ (Patai 1991). Kvinnene i Pilotstudien, og senere i Kvinneprosjektet, sa at de følte at intervjuene, forskningsrapportene og kursene ga dem en stemme og en anerkjennelse de ikke fikk i helsevesenet.

Bevisstgjøring har også vært en del av den feministiske kvalitative forskningen, men har blitt kritisert (Bernick 1991, Mies 1990). Spørsmålet som har blitt stilt er: Hvem skal forandre eller øke bevisstheden til hvem? Dette spørsmålet har blitt enda mer politisert når hvite forskere fra den «første» verden har hatt som mål å øke bevisstheden til kvinner fra den «tredje» verden. Manglende bevissthet, det vil si hos de utforskede, betyr at de ikke har den «rette» bevisstheden. Da må noen

andre bevisstheden deres, det vil si forskeren som allerede har en høyere grad av bevissthet og derfor «vet» hva den andre bør vite om sitt liv (Gorelick 1991:467). Her bør feminister diskutere hvem som blir vinnere eller tapere i situasjoner hvor de utforskede er mindre privilegerte. Det er ikke til å unngå at forskeren er den som profitterer mest på forskningen. Systemet vi er en del av – akademien – og kampen om forskningsmidlene legger opp til det.

Denne kritikken kunne ha rammet oppfølgingen av kvinnene i Pilotstudien, men jeg opplever at vi hadde en tilnærming som i stor grad eliminerte slike problemer. Prosjektet var deltakende forskning planlagt av forskerne i samarbeid med de utforskede. Seminaret ble hele veien utformet sammen med tre av deltakerne og ble en aksjon med både sosiale og politiske mål. I slike prosjekter involveres også deltakernes «sannhet», ikke bare forskerens, og da blir man tvunget til å ta den andres liv og opplevelse inn på en annen måte. Ikke bare som individuell bevisstgjøring, men som et sted der flere samhandler, inkludert forskere. At formidlingen av forskningsresultater og diskusjonene som forskeren setter i gang gjør noe med deltakernes «sannhet», ser jeg ikke som et hinder, men som en mulighet for deltakerne til å komme fram til nye forståelser av seg selv og samfunnet.

Noe av det samme skjedde i Parprosjektet. Evalueringen viste at det ble opprettet en læringskontekst sett fra parenes ståsted. På seminarene vi arrangerte for dem (se note 17), fikk begge en bekrefteelse på at deres hverdagsproblemer ikke var unike, og de ble mer oppmerksomme på hvordan kommunikasjonen dem imellom fungerte. Ved å snakke med andre som var i samme situasjon, økte innsikten om de kjønnsstypiske vanene, samtalene bidro til å skape en felles referanseramme for videre diskusjon. Det som parene ikke klarte å snakke direkte om eller hadde tatt for gitt, ble lettere å ta opp og tematisere

i hverdagen. Et slikt tema var hvordan kvinnene kunne redusere sin kroppslige beredskap for andre, og mennene redusere sin pliktfølelse for jobben. Øvelsene på seminarene henvendte seg mer direkte til kroppen for at deltakerne skulle bli mer klar over egne reaksjoner på ytre press og hvilke situasjoner som har «makt» over dem. Ved å utfordre denne makten og formulere og reflektere over uønskede vaner fikk parene en mulighet til å bli bedre kjent med hvilke betingelser som styrte deres handlinger og forhandling. Denne innsikten tok de med seg, og de som var motiverte kunne fortsette arbeidet med å endre vaner når de kom hjem. Ikke bare parene, men også vi som forskere, fikk en sjanse til å reflektere over materialet og reformulere noen av de første tolkningene. Et eksempel er at vi ble oppmerksomme på hvordan de kjønnsstereotypiske oppfatningene ble opprettholdt og reproduert i intervjuene. Uten seminarene og diskusjonene med parene hadde vi mistet denne muligheten. Og mitt poeng er at der mainstream-forskningen lar de utforskede være passive, ligger det et potensiale i handlingsorienterte prosjekter for å delta i meningsfulle diskusjoner om egne erfaringer og bli involvert i prosesser hvor man kan påvirke noe av det som skjer.

De engelske sosiologene Liz Stanley og Sue Wise (1993:200) tar til orde for at det feministiske forskerfelleskapet i større grad må ta ansvar for å opprette standarder og prosedyrer som markerer et moralsk ansvar for kunnskapsproduksjon. Dette inkluderer refleksivitet hos den feministiske forskeren gjennom hele forskningsprosessen som en aktiv konstruerende agent, en som insisterer på at forskningsobjektet også er subjekt med egne rettigheter like mye som forskeren. I denne sammenhengen er ikke forskeren en høyerestående intellektuell. Etiske spørsmål og dilemmaer handler både om bruk og misbruk av forskningssubjektet i kunnskapsmessige spørsmål. Spørsmålet

angår blant annet i hvilken terminologi den innhentede kunnskapen forstås og beskrives, og hvem som skal bedømme og definere standarder og kriterier som skal gjelde i forskningsfeltet. Dessuten er forskning en prosess som bør synliggjøre forskeren, han eller hun er alltid til stede. Ifølge Stanley og Wise (1993) bør forskeren komme ut av elfenbenstårnet og inn i teksten. Slik tolker jeg også den kanadiske feministen Dorothy Smith når hun sier at sosiologen er nødt til å være aktiv deltaker i konstruksjonen av hendelser som hun konstruerer som data (Smith 1990). Andre forskere har fokusert på andre sider ved det uartikulerte i forskningsprosessen – hvordan vi sitter, smiler, tar plass i rommet, ser, holder hodet eller berører andre, har betydning for hvordan de utforskede reagerer og svarer (Henley 1977). Hvilke spørsmål som stilles i forskningen handler dessuten om forskerens kjønn, klasse, seksualitet og hudfarge (Stanley og Wise 1993:181). En feministisk tilnærming som teoretiserer hvem som produserer kunnskap, under hvilke omstendigheter og på hvilken måte, vil kunne synliggjøre forholdet mellom etikk og politikk.

Handlingsorientert forskning og bevisstgjøring av egne vaner

Jeg har i denne artikkelen blant annet argumentert for at en bevisstgjøring av egne vaner kan bidra både til endring hos den enkelte og på sikt til politisk handling. Når vitenskapelige angrepsmåter beskrives, er det vanlige at forskeren er så anonym som mulig, og Stanley og Wise (1993) tror anonymiteten kommer av angsten for hva andre vil si og tenke. Når vi synliggjør oss selv og maktforholdet mellom forsker og utforsket, gjør man samtidig seg selv sårbar. Denne sårbarheten rammer også meg når jeg velger å skrive om kritikkverdige forhold i min egen forskning, men å drøfte mangler i egen forskning anser jeg som en del av

diskusjonen om forholdet mellom etikk og politikk i feministisk forskning. Da er vi tilbake til det spørsmålet jeg stilte innledningsvis, om feminister er mer etiske enn andre. Uten at jeg har klart å utrede dette spørsmålet fullt ut her, antar jeg at mange, i likhet med meg, oftere blir oppmerksomme på etiske dilemmaer når de går inn i mer handlingsorienterte metoder. Feminister er mer kritiske til etablerte forskningsprosedyrer, og noen er mer villige enn andre til å gå inn i mer eksplorerende metoder (Haug 1987, Widerberg 1995, Widerberg mfl. 2001). Mange feminister applauderer slike forskningsmetoder i prinsippet, men praktiserer dem av ulike grunner i liten grad selv (Cancian 1992). Denne mangelen på samsvar kan skyldes at mange kvier seg for å gå inn i metoder som de er ukjent med. Selv har jeg aldri lært noe om endring eller hvordan sette i gang en endringsprosess innenfor mine fagdisipliner. Det vi lærte på Blindern, var kartlegging og teoretisk analyse. Hadde det ikke vært for at en av mine tidligere sjefers sa at jeg måtte samle kvinnene i Pilotstudien slik at de fikk ta del i forskningsresultatene mine, er det tvilsomt om jeg hadde kommet på ideen.

Slik jeg ser det i dag, er det både fordele og ulemper for forskeren ved å sette i gang handlingsorienterte prosjekter. Det som skjer, er at man oftere konfronteres med etiske dilemmaer, og man blir mer bevisst på egne tenkemåter og arbeidsvaner. Bare gjennom en kontinuerlig selvrefleksjon over den akademiske praksis kan forskeren bli kritisk til de etablerte vitenskapelige prosedyrene. Det kan ofte være vanskelig å være kritisk til egen praksis hvis begrepsapparatet, metodene og teoridannelsen hindrer forskeren i å se hvordan kjønn etableres, praktiseres og reproduseres. Men det betyr likevel at etiske normer kan forstås, rettferdiggjøres og kritiseres gjennom en dialog med andre forskere, og at etiske konflikter kan løses i dialog med dem det forskes på. En

annen fordel er at man unngår en situasjon der forskeren mister viktig kunnskap ved bare å trekke seg ut. Det tredje er at forskeren kan utvikle en mer «levende» analyse av de foreliggende data. Erfaring og kunnskap er ikke noe statisk, men noe som lever i oss og som endres over tid.²⁰ Fortolkningen av en tekst vil også endre seg over tid. Når deltakerne i mine prosjekter har endret standpunkt i et oppfølgingsintervju, kan det bety at de har fått ny informasjon som gjør at de fortolker hendelsene i et nytt lys, ser nye sammenhenger osv. Dette kan bidra til at deltakerne ser nye muligheter, og dermed ønsker å endre en fastlåst livssituasjon. Det jeg har beskrevet her, er en av flere veier å gå for å håndtere de moralske og etiske aspektene som kan dukke opp i løpet av forskningsprosessen. Jeg mener ikke at alle forskere skal gå inn i denne typen prosjekter, men har man lyst og anledning, vil begge parter – både deltakerne og forskeren – ofte profitere på det.

*Ulla-Britt Lilleaas
forsker
Institutt for sosiologi
Universitetet i Oslo*

Noter

1. Artikkelen er en omarbeidet versjon av min oppgitte prøveforelesning til dr.polit.-graden i sosiologi.
2. En tittel som ble valgt fordi studien senere ble utvidet til et større og bredere anlagt prosjekt med tittelen Kvinneprosjektet.
3. Rekrutteringen til Pilotstudien ble foretatt i perioden 1989–1990.
4. De 15 kvinnene var i alderen 27 til 60 år, de hadde liten eller ingen utdanning utover framhaldskole/realskole/ungdomsskole, og et flertall hadde arbeidet i ufaglærte yrker som rengjør, kokke- og kjøkkenhjelp, hjemmehjelper og som barnehageassistent. Alle ga inntrykk av å ha levd under trange økonomiske kår.
5. Tolv av de 15 kvinnene ønsket å delta på seminaret. To sa at de aldri reiste noen steder, og en

- skulle i begravelse til en i familien.
6. Flere forelesere var invitert, både en representant fra den tidligere omtalte attføringsinstitusjonen, en sykepleier som var spesialist på ikke-medikamentell behandling, en med utdannelse innenfor meditasjon og avspenning og en sosionom som snakket om plikter og rettheter som uføretrygdet.
 7. Seks måneder etter seminaret intervjuet jeg kvinnene for annen gang, både for å få vite mer om hvordan de opplevde seminaret, og om de hadde klart å bryte med noen av de mønstrene som de opplevde som lite helsefremmende for dem selv.
 8. Psykologen Haldis K. Leira (2003) påpeker at å bli møtt med anerkjennelse svekker selvforakten og åpner for nye muligheter.
 9. Prosjektet og resultatene er beskrevet i min dr.polit.-avhandling *Fra en kropp i ustand til kroppen i det moderne* (Lilleaas 2003). De etiske spørsmålene er nærmere behandlet i kapittel 9.
 10. Vi var to kvinnelige forskere som intervjuet parene sammen.
 11. Prosjektet hadde arbeidstittlen «Par i bevegelse – opplevelse av arbeids- og kroppsvaner». I tillegg til min stilling som prosjektleder, hadde jeg fysioterapeut og dr. polit. Gunn Engelsrud ansatt i en 30 prosent stilling som prosjektmedarbeider.
 12. Engelsrud hadde i flere år arbeidet med erfaringsprosesser knyttet til kropp og bevegelse, og hennes kunnskap var helt sentral når det gjaldt den praktiske delen av prosjektet som besto av fire seminarer fordelt på en toårsperiode. Denne delen av prosjektet vil ikke bli drøftet i denne artikkelen.
 13. I analysen ble parene typologisert som par med en «symmetrisk», «tilnærmet symmetrisk» og «asymmetrisk» arbeidsdeling. Typologiene er inspirert av den inndelingen som Carin Holmberg (1993) foretar av par som hun i sin tid intervjuet.
 14. Parene ble rekruttert fra to helsestasjoner og gjennom et ukeblad. Ukebladet Kvinner og Klær laget et oppslag om prosjektet, og vi fikk flere henvendelser fra par som ønsket å delta. Sju par ble rekruttert på denne måten.
 15. Jeg nevner dette for at leseren skal kunne danne seg et bilde av forskernes for forståelse i dette prosjektet. Forskjellen mellom oss forsvant selvfølgelig ikke, men dukket opp igjen på et senere tidspunkt, noe som ikke vil bli drøftet videre i denne artikkelen.
 16. Av de 13 fedrene var det to som delte permisjonen med henne, og to som ikke hadde tenkt å ta ut permisjon i det hele tatt. De resterende ni tok ut de obligatoriske fire ukene.
 17. Som en avslutning på prosjektet ble parene invitert til et to dagers helgeseminar på Lysebu konferansesenter litt utenfor Oslo. Åtte av tretten par deltok på seminaret. To par var forhindret i å møte, for to andre var det han som ikke ønsket å delta, mens i det siste tilfellet var begge enige om at seminaret ikke var noe for dem.
 18. Til sammen ble 71 kvinner med kroniske muskelsmerter intervjuet, og denne gangen inkluderte jeg kvinner fra ulike sosiale lag. Flere yngre kvinner med høyere utdanning og god inntekt deltok i Kvinneprosjektet.
 19. Til sammen var det 64 kvinner som fullførte kurset som gikk over 15 uker.
 20. Vi har ikke noe godt ord for empowering på norsk, men det kan oversettes til selvstyrking.
 21. I Pilotstudien fulgte vi kvinnene i en toårsperiode – først et intervju og et seminar, så et oppfølgingsintervju og et nytt seminar. Noen av kvinnene i Kvinneprosjektet ble fulgt i fire år, noen enda lenger. I Parprosjektet fulgte vi parene i to og et halvt år.

Litteratur

- Andenæs, A. 1995. *Barn og foreldre i forandring*. Institutt for sosiologi, Universitetet i Oslo.
- Behar, R. 1993. *Translated Woman: Crossing the Border with Esperanza's Story*. Beacon Press, Boston.
- Bernick, S.E. 1991. Toward a Value-Laden Theory: Feminism and Social Science. *Hypatia* 6 (2), 118–136.
- Berninghausen, J. og B. Kerstan 1992. *Forging New Paths: Feminist Social Methodology and Rural Woman in Java*. Zed Press, New York.
- Bourdieu, P. og L.J.D. Wacquant 1993. *Den kritiske ettertanke*. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Brandt, B. og E. Kvande 1995. Maskulinitet og barneomsorg. *Kvinneforskning* 1.
- Bäck-Wiklund, M. 1996. Det moderna familjeprosjektet som könsspecifik arena. Uppsats til konferansen «Nordisk kvinne- og kjønnsforskning i dag». Oslo, 21.–23. november.
- Cancian, F. 1992. Feminist Science: Methodologies That Challenge Inequality. *Gender and Society* 6, 623–642.
- Collins, P.H. 1990. Learning from the Outsider Within: The Sociological Significance of Black Feminist Thought. I M.M. Fonow og J. Cook (red.): *Beyond Methodology: Feminist Scholarships Lived Research*. Indiana University Press, Bloomington.
- Davies, K. og J. Esseveld 1989. *Kvalitativ kvinneforskning*. Arbetslivscentrum, Stockholm.

- Fog, J. 1987. Om forskningsinterview og den terapeutiske samtale. I J. Fog, K. Bruhn Jensen, Ole Steen Kristensen og S. Kvale (red.): *Interviewet som forskningsmetode*. Psykologisk skriftserie 12 (1), Aarhus Universitet, Danmark.
- Fog, J. 1994. *Med samtalen som utgangspunkt*. Akademisk Forlag, København.
- Gorelick, S. 1991. Contradictions of Feminist Methodology. *Gender and Society* 5 (4), 459–477.
- Harding, S. 1988. Feminisme, Vitenskap og Opplysningskritikk. *Sosiologi i dag* 2, 63–87.
- Haug, F. 1987. *Female sexualization*. Thetford Press, Norfolk.
- Henley, N. 1977. *Body Politics*. Prentice-Hall, New Jersey.
- Holmberg, K. 1993. *Det kallas kärlek*. Anamma facklitteratur, Stockholm.
- Holter, Ø.G. og H. Aarseth 1993. *Menns livssammenheng*. Ad Notam Gyldendal, Oslo.
- Haavind, H. 2000. Analytiske retningslinjer ved empiriske studier av kjønne betydninger. I H. Haavind (red.): *Kjønn og fortolkende metode*. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.
- Kumar, N. 1992. *Friends, Brothers and Informants: Fieldwork Memoirs of Banaras*. University of California Press, Berkeley.
- Leira, H.K. 2003. *Det gode nærvær*. Fagbokforlaget, Bergen.
- Lilleaas, U.B. 2003. *Fra en kropp i ustand til kroppen i det moderne*. Dr. polit.-avhandling. Rapport 2:2003, Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, Universitetet i Oslo.
- Mies, M. 1990. Women's Research or Feminist Research? The Debate Surrounding Feminist Science and Methodology. I M.M. Fonow og J. Cook (red.): *Beyond Methodology: Feminist Scholarship as Lived Research*. Indiana University Press, Bloomington.
- Oakley, A. 1981. Interviewing Woman: A Contradiction in Terms. I H. Roberts (red.): *Doing Feminist Research*. Routledge, London.
- Patai, D. 1991. U.S. Academics and the Third World Women: Is Ethical Research Possible? I S.B. Gluck og D. Patai (red.): *Women's Words: The Feminist Practice of Oral History*. Routledge, New York.
- Smith, D. 1990. *The Conceptual Practices of Power: A Feminist Sociology of Knowledge*. Northeastern University Press, Boston.
- Stanley, L. og S. Wise 1993. *Breaking Out Again. Feminist Ontology and Epistemology*. Routledge, London og New York.
- Taksdal, A. og K. Widerberg 1992. *Forståelser av kjønn*. Ad Notam Gyldendal, Oslo.
- Thagaard, T. 1996. *Arbeid, makt og kjærlighet*. Fagbokforlaget, Bergen-Sandviken.
- Widerberg, K. 1995. *Kunnskapens kjønn. Minner, refleksjoner og teori*. Pax Forlag, Oslo.
- Widerberg, K. 1999. Translating gender. *NORA, Nordic Journal of Women's Studies* 6 (2), 133–138.
- Widerberg, K. mfl. 2001. *Doing Body/Texts – an Explorative Approach*. Department of Sociology and Human Geography. University of Oslo. Notat nr. 1.
- Wolf, D. 1996. Situating Feminist Dilemmas in Fieldwork. I D. Wolf (red): *Feminist Dilemmas in Fieldwork*. Westview Press.

Taus forlegenhet? Rasialisering, hvithet og minnearbeid¹

Av Anne-Jorunn Berg

Rasialisering handler om hvordan kategorien rase blir til, hvordan den opprettholdes og endres. Med utgangspunkt i et minnearbeid omkring hvithet drøfter Anne-Jorunn Berg i denne artikkelen erfaringer fra eget arbeid med å kombinere innsikter fra feministisk teori med studiet av rasialiseringprosesser. Hun viser hvordan fenomenet hun kaller «taus forlegenhet» kommer til uttrykk, og drøfter hvordan dette kan være én av forklaringene på hvorfor det er så stille om rase og etnisitet innenfor norsk kjønnsforskning.

I essayet *Playing in the Dark: whiteness and the literary imagination*, om klassisk nordamerikansk litteraturkritikk, viser Toni Morrison hvordan rasialisering og rase forbigås i all stillhet i litteraturvitenskapen (1993). Unnvikelse og taushet er hovedkjennetegn ved diskurser om rase, hevder hun. Morrison viser til litteraturfagene, men taushet og unnvikelse kan gjenfinnes mange steder. Kvinne- og kjønnsforskningen er kritisert for ikke å se forskjellighet blant kvinner med hensyn til rase, klasse og seksualitet.² Afrikansk-amerikanske feminister har vært spesielt tydelige kritikere av feministisk teori. Feminismen kritiseres for ikke å

teoretisere rase og etnisitet som posisjoner av over- og underordning på tvers av kjønn (hooks 1995). Slik blir maktulikhet og rasisme noe som angår «den andre», mens hvithet som dominant og betydningsfull posisjon overses. Å italesette hvithet er én av mange mulige måter å ta denne kritikken alvorlig på (Frankenberg 1993). Innen forskning om etnisitet, rase og flerkulturalitet har vi de siste årene sett framveksten av et nytt forskningsfelt som kalles «whiteness studies» eller hvithetsstudier. I norsk sammenheng finnes det, med noen unntak, lite forskning som eksplisitt adresserer samspill mellom rase, etnisitet og kjønn (Berg og Berg

2002). Noe forenklet kan vi si at kjønnsforskningen generelt mangler perspektiver fra forskning om internasjonal migrasjon og etniske relasjoner (IMER) og at IMER-forskningen generelt mangler kjønnsdimensjonen.³ Med utgangspunkt i et minnearbeid omkring hvithet vil jeg i det følgende drøfte noen erfaringer fra mitt eget arbeid med å kombinere innsikter fra feministisk teori med studiet av rasialiseringprosesser. Kort fortalt handler rasialisering om hvordan kategorien rase blir til, opprettholdes og endres. Jeg vil vise hvordan fenomenet jeg har kalt «taus forlegenhet» kommer til uttrykk og videre drøfte hvordan det kan være én av forklaringene på hvorfor det er så stille om rase og etnisitet innenfor norsk kjønnsforskning. Å fokusere på hvithet som en majoritetskategori betyr å vende blikket mot egen situering som majoritetsrepresentant. Og det er ikke alltid like enkelt.

Den nye kvinneforskningen på 1970-tallet handlet blant annet om at vi ville synliggjøre våre erfaringer *sjøl*, det vil si på egne premisser. Men for å motvirke marginalisering var det også viktig å komme i inngrep med den etablerte kunnskapsproduksjonen. Dette var utgangspunktet for det som kalles «den doble strategien», det vil si *samtidig* å være kritikere fra utsida og innsida av den etablerte forskningen.⁴ Kvinneforskningen var i denne sammenhengen utfordreren eller et minoritetsprosjekt. Når jeg her ønsker å arbeide med et rase-/etnisitetsperspektiv på kjønnsforskningen, inntar kjønnsforskningen på mange måter hovedrollen og rase-/etnisitetsperspektivet blir utfordreren. Kjønnsforskningen skifter fra å være i en utfordrerposisjon til å bli det etablerte som nå utfordres av et annerledes perspektiv.

Noe av det som har vært mest slående i min lesning av litteratur fra dette feltet, er hvordan *majoritetens kategorisering* av innvandrere, for ikke å si «innvandrerkvinner», er et vesentlig element i hver-

dagslivet. I Mette Anderssons doktorgradsarbeid om identitetsarbeid blant ungdommer i Oslo viste mange av hennes kvinnelige informanter til bildet av innvandrerkvinnen som «offer» som noe de tvinges til å forholde seg til (Andersson 2000). Og dette til tross for at de selv ikke føler at det treffer dem og deres livssituasjon. I vårt prosjekt om konstruksjoner av kategorien «innvandrerkvinne» fant vi det samme (Gullikstad, Lauritsen og Berg 2002). Analysen viser at kjønn og etnisitet forbindes med rangert forskjellighet, en forskjellighet som handler om majoritetens dominans og om ulikhet som blir til urettferdighet. Et sentralt majoritetsbilde er et bilde av innvandrerkvinnen som ei det er synd på, stakkars; et offer. Men at dette bildet eksisterer reflekteres vanligvis ikke i norsk humanistisk og samfunnsvitenskapelig forskning generelt, og heller ikke i kjønnsforskningen. Eller rettere sagt – majoritetsbilder italesettes ikke. Noe av fagdebatten rundt Marianne Gullestads (2002) bok *Det norske sett med nye øyne* signaliserer også på en finurlig måte at det ikke er *legitimt* å fokusere på majoritet når innvandring står på den forskningsmessige dagsordenen.

I undersøkelsen som denne artikkelen bygger på, var den opprinnelige hensikten å undersøke konstruksjoner av kategorien «innvandrerkvinne».⁵ Det finnes flere stereotypiske forståelser av hva en norsk innvandrerkvinne er. I prosjektarbeidet var vi bevisste på å unngå å reproducere disse, *men dette var ikke enkelt*. Nettopp denne i og for seg banale erfaring, at dette ikke var enkelt, styrte mange av de valgene vi gjorde underveis. Når vi i vårt prosjekt valgte å italesette tausheten rundt majoritetskategorien «hvit», så hadde det sitt utspring i at vi fant at vår (manglende) forståelse av «rase» spilte en rolle for innretningen av prosjektet. Vi hadde i utgangspunktet ikke diskutert «rase», og spørsmål om forståelser av rase dukket først opp i forbindelse med

planlegging av intervjuer. Hvem skulle vi velge ut som informanter? Hvem er innvandrere? Ifølge Statistisk sentralbyrå sin definisjon er innvandrere alle som har to foreldre født utenfor Norge (Lie 2002). Men en slik definisjon er vanskelig å legge til grunn for studier av «innvandrer-kvinne» som kategori. Kategorien har klare konnotasjoner til *synlige* forskjelligheter, til det framtoningspregede hvor hudfarge er det sentrale, men hvor også klesdrakt og andre forskjellighetsmarkører spiller en rolle (Alcoff 1999). I Norge sier vi ikke «innvandrer-kvinne» om hvite svensker. Skulle vi i takt med vanlig norsk begrepsbruk følge konnotasjonen til «mørkere hudfarge» og «annerledes i tøyet», eller skulle vi insistere på den mer statistiske definisjonen og bevisst nettopp *ikke* følge opp hudfarge? Og hva er hudfarge? Slike spørsmål gjorde oss først og fremst oppmerksomme på hvor involvert vår egen taushet rundt rase var i det som skulle handle om «de andre» eller retttere sagt om kategorien innvandrer-kvinne. For å få et bedre grep om slike spørsmål, valgte vi altså å gjennomføre et minnearbeid. I arbeidet med å situere vår egen forskning brukte vi våre *egne* minner som ledd i forskningsarbeidet. Minnearbeid er en metode, eller mer presist en forskningsteknikk, hvor deltagerne skriver ned konkrete minner om episoder eller hendelser knyttet til et bestemt tema (Haug mfl. 1992, Crawford mfl. 1992, Widerberg 1995). De nedskrevne minnene er tekster som igjen analyseres med tanke på informasjon om det fenomenet som undersøkes.⁶ I minnearbeidet ville vi italesette hvithet, det vil si prøve å sette ord på vår egen posisjon som rasialisert ved å se på oss sjøl som hvite.

Kategorier, kategorisering og feministisk erfaringsarbeid

Å ta utgangspunkt i det som svært skjematisk kan kalles konstruktivistiske til-

nærminger til forståelser av etnisitet og kjønn, betyr å undersøke betydningsskapende prosesser for å forstå hvordan kategorier blir til, vedlikeholdes og endres. Dette var vår tilnærming til studiet av kategorien «innvandrer-kvinne». For å spissformulere: Når vekten legges på det prosessuelle, er det ikke hva en kategori *er*, men hvordan kategorien *kontinuerlig produseres*, som er sentralt. Det handler om å undersøke hvordan kategorier både beveger og bevegges. Dette peker mot en relasjonell forståelse, det vil si *relasjonen* mellom konstruksjoner av majoritetskategorien hvit kvinne og minoritetskategorien innvandrer-kvinne som et inntak til bedre forståelser. Det var nettopp det relasjonelle vi var på jakt etter i vårt prosjekt, et arbeid som ble vanskeliggjort på grunn av vår egen (og andres) taushet rundt majoritetsposisjonen hvit. Minnearbeid har nettopp vist seg å være en god forskningsteknikk for å italesette tause fenomen. Minnearbeid gir god anledning til å knytte de feministiske debattene om kunnskapsteori, kunnskapsproduksjon og metodologi tettere sammen med eget praktisk forskningsarbeid. Det er en invitasjon til kritisk refleksjon over egne posisjoneringer og som sådan en metode for «sterk objektivitet» eller situerte kunnskaper (Haraway 1991, Harding 1991).⁷ Spørsmål om hvordan posisjonering eller situering av kunnskapsproduksjonen kan foregå i praksis har lenge opp-tatt meg, men jeg har tidligere ikke brukt minnearbeid som en eksplisitt del av forskningsprosessen. Minnearbeid ble valgt som forskningsteknikk eller som ledd i et *tydeliggjøringsprosjekt* – å få tak i innvevde forutsetninger i kunnskapsproduksjon, som innfallsvinkel til å undersøke nettopp hva hvithet kan bety i en norsk forskningskontekst med fokus på innvandring.

Det er ulike måter å jobbe med denne metoden på (Widerberg 1995, Henriksen mfl. 2000). Minnearbeid kan for eksempel brukes som en type forprosjekt,

(Foto: Stig Stasig, Samfoto)

det vil si en måte å utforske egen posisjon i forhold til forskningsfeltet som en forstudie til et annet arbeid (Taksdal og Widerberg 1992, Lilleaas og Widerberg 2001). Vi tenkte innledningsvis at minnearbeidet skulle være et forprosjekt, blant annet for å trene på refleksivitet. Målet med minnearbeidet var ikke å beskrive empirisk hvordan det føltes å være hvit. For oss var minnearbeidet et forsøk på å gjøre våre tatt-for-gitte posisjoner som hvite mindre tatt-for-gitte og å sette hvithet i bevegelse, for derigjennom å kunne forstå rasialiserte prosesser bedre. Det var de hverdagslige konstruksjonene av den selvsagte majoritetsposisjonen som hvit vi ønsket å undersøke nærmere. Å italesette egen privilegert posisjon er vanskelig. Det er ikke nok med et «politisk korrekt» utgangspunkt, men handler om *hvordan* dette kan «oversettes» til praksis. Og til det trengs gode forskningsteknikker. Minnearbeid som metode er et forsøk på å knytte slike sammenhenger mellom teori og erfaring. Men hvordan kan vi gripe an et slikt situeringsarbeid?

Å være i klemma: Ubehagelige fortellinger om skyld og skam

Høsten 1999 og våren 2000 skrev vi ned minner rundt opplevelser av hvithet.⁸ Deretter analyserte vi minnene og skrev en rapport som ble ferdigstilt ved juletider i 2001. Men minnene var langt fra ferdig bearbeidet, det var (og er) fortsatt mulig å hente ut mer informasjon fra dem. Analysen som presenteres her, bygger videre på det felles tolkningsarbeidet vi gjorde i forrige fase av prosjektet.⁹ «Oppgaven» minnene skulle svare på, ble presisert til: «*da opplevde jeg meg som hvit*». Disse minnene kan, som alt annet datamateriale, tolkes på mange måter. Her velger jeg å ta utgangspunkt i at minnene er «svar» på en konkret oppgave om hvithet. Analysen som presenteres i det

følgende, forholder seg derfor primært til ulike sider ved hvithet, rase og rasialiseringprosesser.

Selve det å skrive ned minner viste seg å være både komplisert og tidkrevende. Hvithet som majoritetskategori er et taust felt, og det å bryte denne tausheten var et krevende arbeid på mange måter. Minnene strømmet ikke akkurat på, fordi om vi hadde satt av tid til dem. Tvert imot så hadde de en tendens til å dukke opp når vi var opptatt på annet hold. Vi arbeidet sammen om analysen av minnene, både analysen av egne og av hverandres minner. To personers minner er ikke uten videre generaliserbare i tradisjonell samfunnsforskningsforstand. Men det at våre minner er personlige, er ikke det samme som å si at de ikke kan være *relevante* også for andres forståelser eller taushet rundt hvithet.¹⁰ Våre minner er involvert i det dagligdagse, de er en del av det norske diskursive terrenget hvor rase og hvithet befinner seg. Samtidig er våre minner spesifikke i den forstand at de er en del av vårt situeringsarbeid som kunnskapsprodusenter og forskere. Vi analyserte minnene med det for øyet å trekke fram det de kunne fortelle om *hvordan* konstruksjoner av hvithet og rase kan foregå. Nettopp det at minnene er involvert i dominerende dagligdagse språk- og kulturforståelser, gjør at de kan kaste lys over slike prosesser uten at de dermed er «representative» for fenomenene som belyses. I det følgende vil jeg konsentrere meg om et sentralt aspekt fra minnearbeidet, det handler om skyld og skam knyttet til synliggjøring av rase og rasialisering. Dette var et sentralt trekk ved de aller fleste minnene, men kom til uttrykk på ulike måter.¹¹

I et minne trekker «jeg» fram en episode fra et travelt møte på Fornebu flyplass.¹² Gjennom familieforbindelser kjenner hun norsk-afrikanske Salif og var på besøk hos dem kvelden før. Han skulle også ut og reise, men hadde et tidlig fly til Milano. Hun treffer ham på flyplassen,

men uten å kjenne ham igjen. Det gjør henne ekstremt flau:

«Alle negere er like»

Jeg går raskt gjennom Fornebu. Går målretta og ser rett framfor meg. Må se litt travel ut – tenker på usammenhengende ting. En mann flasher av et smil. Jeg bare ser rett gjennom han, enser ham, men kjenner han ikke. Plutselig stopper jeg. Is gjennom kroppen. Det er jo Salif. Jeg smiler flaut og sier har ikke du kommet lenger? Nei, han rakk flyet fint fordi det var forsinka til Milano. Han går til gate'n og jeg er bare flau.

Det er pinlig å ikke kjenne igjen folk man nettopp har tilbrakt tid sammen med, men det er ikke helt uvanlig. I minnet beskriver «jeg» at hun ikke ser individet Salif, men bare hudfarge. Hun registrerer det hun tror er en ukjent mann som smiler mot henne, men han viser seg altså å være Salif som hun hadde truffet senest kvelden før. Det er viktig å ha i mente at dette minnet dukker opp når *hvithet* skal italesettes. I heteroseksuelle spill er det ikke uvanlig å ignorere smil eller annen potensielt kontaktskapende virksomhet slik «jeg» gjør her. Men her kobler «jeg» flauheten til at hun som hvit majoritetsperson ikke kjenner igjen Salif som norsk-afrikansk minoritetsperson. Dette er mye flauere enn om han hadde vært hvit. Episoden vitner om hennes manglende evne til å se individer når de ikke er hvite, noe hun føler veldig sterkt at hun *burde*. Hun blir helt kald og tegner et bilde av en sterk kroppslig opplevelse som uttrykk for en følelsesmessig ubehagelig tilstand – skyldfølelse. Hennes tabbe er at hun gjør Salif til en del av en fremmed gruppe, «dem», selv om hun faktisk kjenner ham.

I dette minnet har «jeg» brukt en overskrift, en til dels ironisk sådan, som tar i bruk gruppebetegnelsen «neger» som kan oppfattes som nedsettende. Slik straffer overskriften «jeg» gjennom å peke på at

også hun ligger under for fordommer som er knyttet til hudfarge. Fordommer som hun nok ellers ikke ønsker å bli identifisert med. Selve møtet på Fornebu er en forholdsvis triviell hendelse. Intensiteten i hennes opplevelse kan ikke forstås uten å kobles til at han er svart, og «jeg» er hvit. Her posisjoneres «jeg» som en del av majoriteten, en majoritet som ikke ser individer når de ikke har hvit hudfarge. Hvordan Salif reagerer sier ikke minnet noe om. Fokuset er på hennes tabbe. En slik forskjellsbehandling føler hun seg fryktelig flau over å være en del av.

Minnet viser hvordan «jeg» er delaktig i noe som hun ser på som negativt ved majoritetsposisjonen. Dette er sentralt i mange minner. «Jeg» strever i ulike sammenhenger med å distansere seg fra fordomsfullhet, men lykkes ikke. Taushet blir da en strategi som i første omgang skjuler det pinlige ved bokstavelig talt å ikke sette ord på det. Møtet med «den andre» framkaller ubehag og omtales først og fremst som et problem for fortelleren som aktør innenfor en skyldbetyngt majoritetsposisjon. «Jeg» beskriver her at hun settes i kraftig forlegenhet, en forlegenhet som er vanskelig å forstå dersom relasjonen mellom hvit majoritet og svart minoritet ikke tydeliggjøres. Hun havner i klemma – ei klemme mellom majoritetens fordommer og muligheter og egne manglende ferdigheter i å omgås framtoningspreget forskjellighet.

I neste minne er «jeg» på besøk hos en venninne. Minnet beskriver en tilsynelatende udramatisk hverdagshendelse, men som handler om det forbudte ved å italesette framtoningspreget forskjellighet. Her forhandles hvithet mellom to hvite kvinner:

Jeg går inn døra og roser Hanne for fin oppussing. Hun forklarer hva mer hun skal gjøre, male eller tapetsere. Jeg går opp trappa og snakker med henne. Jeg ser at det henger et bilde av en asiatisk utseende mann på veggen i

stua. Jeg har ikke sett det før. Jeg er nysgjerrig, men later som jeg ikke ser det. Jeg setter meg i sofaen og snakker videre med Hanne om hun skal bytte ut sofaen eller ikke. Jeg smugtitte på bildet, men tør ikke spørre hvem det er.

Dette er en forholdsvis udramatisk beskrivelse av en dagligdags episode. «Jeg» oppdager et nytt bilde i stua til venninnen Hanne. Et bilde som har dukket opp i forbindelse med et oppussingsprosjekt. På tross av lysten til å spørre Hanne om hvem han på bildet er, later hun som hun ikke ser bildet. Å la være å spørre kan være uttrykk for vanlig høflighet, men når det dukker opp bilder av ukjente menn hjemme hos venninner, er det ikke uvanlig å utvise en viss nysgjerrighet. Det er igjen verdt å merke seg at minnet om dette bildet dukker opp når *hvithet* skal italesettes. Noe i denne situasjonen holder altså «jeg» tilbake i forhold til å kommentere bildet høyt. Hun blir sittende og smugtitte på bildet hun opplever det er forbudt å snakke om, sjøl om det henger der i all synlighet.

Det er den framtoningspregede forskjelligheten hele episoden sirkler rundt, men som forblir taus i det dagligdags møtet med venninnen. «Jeg»s nøling handler om den avbildede mannens annerledeshet i form av å ikke være hvit. Dette utgjør dramatikken. To venninner som begge er hvite, sitter i samme rom og prater hyggelig med hverandre. Men selv ikke i en så hverdagslig og tilsynelatende trygg sammenheng kan «jeg» stille spørsmål om det som er annerledes. Å se på bildet framstilles som konnotert til det forbudte, noe som må gjøres i det skjulte. Det brukes ord som *henspiller* på at det kan være farlig å si noe, i hvert fall tør ikke «jeg» å spørre. Fortielse blir løsningen.

Vanskelighetene med å italesette framtoningspreget forskjellighet går igjen i mange minner. Minnene reflekterer at

det *mangler* måter å få sagt det på. Det mangler også ideer om når og hvordan slik forskjellighet kan gjøres relevant. I dette minnet velger «jeg» fortielse. For å mestre annerledesheten velger hun å ty til taushet gjennom å late som at forskjellighet, slik det kommer til uttrykk gjennom det nye bildet på veggen, ikke finnes. Å italesette annerledesheten er forbundet med noe på grensa av anstendighet, noe pinlig som det bør holdes tett om. Det framkaller en strek følelse av forlegenhet. Tausheten er tett koblet opp til manglende kompetanse for å omtale framtoningspreget forskjellighet koblet med et sterkt ubehag ved å «se» forskjelligheten. Det er forbudt og fremkaller hjelpeløshet og skyldfølelse.

I det neste minnet beskriver «jeg» i sterkere grad *hvor* ubehagelig og opprørende skyldfølelse og skam kan være. Hun forteller om en episode hvor hun forsøker å unngå et konfronterende møte med Ahmed. Følelsen hennes av å gjøre noe galt kommer tydelig fram. «Jeg» beskriver det i sterke termer. Ahmed er flyktning fra nordre deler av Asia, men har bodd i Norge i noen år, og de har kjent hverandre som kolleger i flere år:

På andre sida av parken ser jeg plutselig at Ahmed kommer. Jeg blir stiv og kald, og kjenner at jeg svetter. Jeg vil ikke snakke med han. Han tar livet av meg på jobb, og jeg orker ikke det samme på gata. [...] Jeg snur, krysser gata og går andre veien. Jeg skammer meg og føler meg barnslig, men jeg er også sint. Det skal ikke være sånn at jeg må gjemme meg for noen – jeg bor her, og synes jeg arbeider hardt, vil gjøre en god jobb. Jeg får ikke gjort så mye mer denne dagen, det er helt opprør inne i meg. Dette har jeg aldri opplevd før.

«Jeg» blir stiv og kald samtidig som hun svetter. Slike sterke kroppslige reaksjoner omtales i mange minner. Her beskriver

hun en følelse av å reagere feil eller barnslig, noe som på et ubehagelig vis er blandet opp med et raseri som hun ikke helt forstår. Dette ubehaget, raseriet og forvirringen dukker opp som minne når hun skal skrive om hvithet. Oppgaven «da opplevde jeg meg som hvit» besvares altså med et minne om hennes forsøk på å unngå Ahmed og hvor ekstremt ambivalent dette forsøket framstår for henne. Når «jeg» forsøker å komme ut av klemma ved bokstavelig talt å gå en omvei for å unngå å møte Ahmed, skammer hun seg. Minnet er fylt av en klam skyldfølelse, samtidig er det en skyldfølelse som «jeg» på sett og vis ikke synes er berettiget. Hun er ambivalent. Både hennes sinne og følelse av mislykkethet er knyttet til Ahmeds annerledeshet. Hun nevner mange gode begrunnelser – hun arbeider hardt og hun bor faktisk her – begrunnelser som handler om det å være et hederlig menneske. Men på tross av alle disse kvalitetene så innhentes «jeg» av en ekkel følelse av å ikke ha taklet denne situasjonen særlig bra. Episoden setter henne helt ut av spill, hun får ikke gjort jobben sin og er svært opprørt.

I minnet viser hun til et dilemma som oppstår i forhold til Ahmed som «den andre». Hadde dette vært en hvit kollega er det vanskelig å tenke seg at reaksjonene var like sterke. Hennes dilemma er at hun rett og slett ikke orker å møte ham, men føler veldig sterkt at hun *burde*, og det gjør henne nokså sint. «Burde» er det sentrale her. «Jeg» beskriver en konkret unnvikelsesmåte, hun snur og går en annen veg, men det er ikke uten omkostninger for henne. Den mest adekvate måten å løse problemet på, det hun *burde* ha gjort, var å fortsette rett fram og møte ham. Når hun ikke greier å leve opp til dette, så føler hun seg mislykket og skyldig i en umoralsk unnvikelseshandling.

Skyldfølelse i en eller annen form går igjen i nesten alle minnene. Vi unnskylder våre opplevelser, men sitter fast i dem. Det blir umulig å differensiere mellom

situasjoner der reaksjonene er rimelige og situasjoner der de ikke er det. Mye taushet er knyttet til en vag følelse av å ikke mestre situasjonen, til et udefinert ubehag. «Jeg» i eksempelet over kommer også her i ei klemme – ei klemme det er vanskelig å komme ut av sjøl om hun vil.

Minnene viser at «jeg» ofte er den som aktiviserer forskjellighet. I det neste minnet er dette helt tydelig. «Jeg» oppfatter Hege som framtoningsmessig forskjellig fra seg selv, en oppfatning som Hege ikke deler enda episoden handler om Hege som «den andre». Her forhandles hudfarge som forskjellighet mellom en hvit kvinne og en kvinne med en mørkere hudfarge:

Hege kommer inn døra. Hun setter fra seg bagen og snakker fort. Jeg smiler til henne og gir henne en liten klem. Hun setter seg ned og forteller at bussjåføren på flybussen ut til Fornebu hadde spurt henne hvor hun kom fra. Jeg sitter rolig og hører på henne. Hun forteller at hun synes det er rart at han ikke forsto at hun er fra Mandal. At han maste litt om at hun måtte komme fra et annet sted. Jeg sitter rolig og hører på Hege. Er det så rart? Men jeg sier ingen ting. Sjåføren var pakistansk, sier Hege. Jeg ser likheten mellom han og Hege, men sier ingen ting. Jeg sitter bare i ro og snakker om noe annet. Vi ler, men jeg synes det er pussig at Hege ikke umiddelbart ser det samme som meg i historien hennes. Jeg reiser meg og viser Hege hvor hun kan sette bagen sin ved siden av senga der hun skal sove.

Også her velger «jeg» å unngå å snakke om det hun oppfatter som forskjellighet. Hun forholder seg taus og stiller ikke noe spørsmål eller på annen måte gjør Hege oppmerksom på at hun ser noe annet i det Hege forteller enn det Hege gjør. «Jeg» ser likheten mellom den pakistanske bussjåføren og Hege, men hun velger å

ikke kommentere det. I dette minnet trer hudfarge fram som et flertydig fenomen. «Jeg» gjør hudfarge som framtoningsrelatert forskjellighet relevant, men Hege gjør det ikke for sitt eget vedkommende. Men ulikhet i oppfatning italesettes ikke eksplisitt av noen av dem. Når dette minnet dukker opp som respons i forbindelse med hvithet, forteller det om taushet, men også tydelig om «jeg»s blikk som det aktivt rasialiserende.

I minnet er det «jeg»s majoritetsposisjon som gjør Heges utseende til en forskjellsfaktor. Refleksjonen over at det er pussig «at Hege ikke umiddelbart ser det samme som meg» er viktig. Her er det ikke skyldfølelse eller andre negative følelser som beskrives. Tvert imot så behersker «jeg» denne situasjonen. Hun snakker bort Heges forsøksvisе tematisering av annerledeshet og unnlåte å ta opp det hun selv ser som Heges annerledeshet. «Jeg» velger heller å reise seg og avbryter dermed Heges fortelling og sin egen refleksjon om forskjellighet. Tausheten opprettholdes, men dette er en annerledes taushet enn den skyldbetyngte. Gjennom analysen av dette minnet framtrer hvithet som den umerkede posisjonen, den dominante og usynlige, det som er standarden.

Minnearbeid var metoden vi brukte i vår streben etter tydelighet som en del av situeringsarbeidet. Hensikten vår var å tydeliggjøre den posisjonen vi som forskere ser verden fra. Situering av forsker-subjektet og forskningsprosessen har, som tidligere sagt, vært spennende tematisert innen feministisk forskning. Her har fokuset på prosesser som produserer kunnskap, inkludert refleksjoner om betydningen av kunnskapsprodusentens situering eller lokalisering i forhold til den kunnskap som produseres, vært sentralt. I vår bruk av minnearbeid var det prosessen, hvordan kategorier skapes, som var det sentrale, og minnearbeidet var et ledd i et tydeliggjøringsprosjekt. Det skulle ikke være individuell terapi,

men et forsøk på å skape bedre kunnskap, gjøre oss til bedre fortellere av vitenskapelige historier. Det var ikke et renselsesprosjekt i den forstand at dårlige holdninger skulle avsløres. Vi ønsket ikke å moralisere over egen unnfallenhet eller bevise vår toleranse og frisinnethet. Dette var det viktig å holde fast ved i analysen av minnene, for spranget inn i skammen over egne fordommer var nærliggende hele tiden.

Hvithetsstudier

Hvithetsstudier utgjør et stadig voksende forskningsfelt, spesielt i USA og Storbritannia. Innen dette feltet studeres hvithet som rasialiseringsprosesser, og feltet har tråder inn i postkoloniale studier, rase- og etnisitetsstudier, multikulturalisme, feministiske studier og studier av forskjellighet og likhet generelt. Tidligere hadde slik forskning et sterkt fokus på diskriminering, rasisme og annen undertrykking på bakgrunn av hudfarge. I dag tegnes mer kompliserte bilder av betydninger av hudfarge som framtoningspreget forskjellighet. Innsikt fra dette forskningsfeltet bidrar til å riste forståelser av rase løs fra de mer endimensjonale tolkningsrommene begrepet har okkupert til nå. Med utgangspunkt i Gayatri Spivaks arbeider om det postkoloniale hevder bell hooks at en kritisk granskning av hegemoniske diskurser om hvithet både kan bidra til å dekonstruere rasistiske praksiser og gi minoritetene mer positive bilder av hvithet enn de skrekkbildene som hooks erfarer at eksisterer i dag.

As critical intervention, it allows for the recognition that progressive white people who are anti-racist might be able to understand the way in which their cultural practice reinscribes white supremacy without promoting paralyzing guilt or denial. (hooks 1995:49)

Hooks peker her på to sentrale poenger som bør tas opp i forskning om hvithet. For det første understreker hun nødvendigheten av å innse at også hvite antirasister er vevd inn i maktrelasjoner hvor hvithet er overordnet andre rasialiserte posisjoner. For det andre påpeker hun at en må unngå at denne innsikten fører til handlingslammelse. Det er avgjørende for en kritisk intervensjon å unngå den lammende skyldfølelsen over egen privilegert posisjon som hvit eller, kanskje enda viktigere, å unngå fornektning av betydningen av hvithet. Tausheten rundt hvithet gjør at forståelser av hvithet som privilegert posisjon ikke tydeliggjøres, og sjøl ikke i antirasistisk arbeid utvikles forståelser av hvithet som en del av det politiske rommet.

Den nordamerikanske forskeren Ruth Frankenberg er sentral innenfor hvithetsstudier. Hun har en klar feministisk innretning på arbeidet sitt og legger vekt på konflikten mellom å være hvit og politisk radikal og det å ha et ubehagelig uavklart forhold til raseproblematikk i praksis. I sine arbeider utforsker hun hvordan det kan fremskaffes kunnskap som kan destabilisere hvithet som normalitet og som strukturell selvsagthet. På ulike måter argumenterer hun for at synliggjøring av hvithet er en viktig oppgave:

Naming «whiteness» displaces it from the unmarked, unnamed status that is itself an effect of its dominance. Among the effects on white people both of race privilege and of the dominance of whiteness are their seeming normativity, their structured invisibility. (Frankenberg 1993:6)

Frankenberg viser gjennom sin forskning hvordan rase også former hvite kvinners liv, og at hvite kvinners liv på direkte måter er involvert i rasisme. I boka som dette sitatet er hentet fra, viser Frankenberg til at når hvite mennesker snakker om rasisme, har vi lett for å se det som

noe mennesker med andre hudfarger har å kjempe med. Dermed blir for eksempel det å delta i antirasistisk arbeid for hvite et spørsmål om solidaritet og medfølelse med «andre».¹³ Å fokusere på ideer om og ulike konstruksjoner av hvithet kan gi ny innsikt og handlingsalternativer når vi skal prøve å forstå og bryte ned systemer av rasemessig dominans. Dette innebærer ikke en oppfordring om å reifisere hvithet eller å se det å være hvit som en ensidig positiv eller som en nøytral attributt.¹⁴ Å snakke om hvithet innebærer, slik også Frankenberg ser det, å tildele *alle* en posisjon i forhold til rasialisering og rasisme. Det vil si at heller ikke hvite kan velge bort rase, fordi rasisme bidrar til å forme dagligliv og identitetsarbeid for hvite mennesker på en måte som ikke lar seg skille fra andre sider ved dagliglivet (Frankenberg 1993:6–7). For henne har det å sette navn på hvithet gitt henne et utvidet fokus gjennom at det har gitt rom for å trekke forbindelser mellom hvite subjekter og historier som er knyttet til rasismens historie, det vil si historier om kolonialisme og imperialisme. For det andre mener hun det har gitt henne mulighet til å se på bestemte praksiser og posisjoner subjekter inntar som *rasialiserte* uten nødvendigvis å være rasistiske. I Frankenbergs analyser er for det første hvithet et sted («location») for strukturelle fordeler eller raseprivilegier, for det andre er hvithet et «standpunkt» (utviklingspunkt) eller et ståsted som hvite mennesker ser på seg sjøl, andre og samfunnet fra, og for det tredje refererer hvithet til et sett av kulturelle praksiser som vanligvis er umerkelige og usynlige. Det er de to siste jeg griper fatt i her og som minnearbeidet eksplisitt adresserer.

Hensikten med kritiske studier av hvithet er å undersøke sammenhengen mellom konstruksjoner av hvithet, rasialisering og rasismens realiteter i håp om at det å forstå hvordan rase formes kan settes i sammenheng med å utvikle motstand mot rasisme (Cumó & Hall 1999, Fine

mfl. 1997, Frankenberg 1993, 1997, Ware & Back 2002). Forskning om hvithet kan bidra til å vise at rasemessige kategorier ikke er universelle, stabile kategorier, men alltid betingete og kontekstuelle definerte. For at en slik innsikt skal få konkret betydning, må den settes i spill i ulike kontekster. Bare slik kan både naturligjøring og essensialisering av rase motvirkes.

Taus forlegenhet og stakkarsliggjøring – noen tråder å spinne videre på

Den internasjonale kritikken av kvinne- og kjønnsforskningen sitt fokus på hvite middelklassekvinnens erfaringer som Kvinneerfaringer med stor K har vært kraftig. Mange stemmer, ikke minst fra forskere fra ulike minoritetsposisjoner, har påpekt at hvite middelklassekvinnens erfaringer ikke nødvendigvis har gyldighet for alle kvinner – eller menn for den saks skyld. At dette er en berettiget kritikk er de aller fleste enige om. I prosjektet vårt var det studier av kategorien innvandrerkvinne som var det sentrale, og prosjektet var på mange måter et svar på den utfordringen som denne kritikken stiller oss overfor. Likevel valgte vi å gå vegen om minnearbeid hvor nettopp italesetting av hvite middelklassekvinnens erfaringer var hovedaktiviteten. Hvor tok dette oss hen, og hva er koblingen? Oppsummeringsvis vil jeg i det følgende kort drøfte tre ulike, men til dels overlappende, forhold som gjennomsyrrer minnene for til slutt å trekke noen forbindelseslinjer mellom italesetting av hvithet og mulige forskningsperspektiver.

Både innen fagfeltet hvithetsstudier og i minnearbeidet vårt tematiseres på ulike måter den teoretiske kritikken av manglende italesetting av rasialiseringssprosesser innen forskningen. I minnearbeidet ble gapet mellom denne kritikken og egne ferdigheter med hensyn til refleksjon rundt hvithet synliggjort. Den

«lammende skyldfølelsen» knyttet til hvithet som bell hooks og andre understreker at det er så viktig å komme forbi, er svært fremtredende i våre minner. Vi er redde for å gjøre eller si noe galt, for å virke patroniserende, bedrevitende eller politisk og menneskelig ukorrekte. Enda viktigere er det at denne redselen er blandet opp med et syn på innvandring som noe som primært angår innvandrere. Dem og ikke oss. Dette kan tolkes som en slags misforstått respekt – «den vet nok best hvor skoene trykker den som har den på». Og det er det mye i, men for å spørre med Arnljot Eggen: hva med dem som laget skoene?¹⁵ Hva slags kunnskap har de, eller rettere sagt vi, om hvor den trykker? Det er denne kunnskapen vi har forsøkt å nærme oss gjennom minnearbeidet.

Det første forholdet jeg vil trekke fram, handler om selve det å tematisere skyld og skam i forbindelse med studier av rasialiseringssprosesser. Innen hvithetsstudier tematiseres skyld og skam som en *utfordring*. Utfordringen handler om å komme forbi fortieelse og fornektelse for å unngå å bli hengende fast i ei myr av personliggjorte pinligheter. Utgangspunktet for vårt arbeid med hvithet var et bevisst ønske om å unngå å reproducere stereotypiske forståelser av hva norske innvandrerkvinner er. Likevel viste det seg at det var utrolig lett å repetere tatt-for-gitt-heter. I analysen av minnene har jeg vist hvordan vår taushet når det gjelder vår egen hvithet *er en del* av dette problemet. At vi mangler språk for å snakke om hvithet, gjør oss mer utsatte for å ta en rekke forutsetninger om hva hvithet kan innebære for gitt. Det bidrar også til at vi nøler med å utforske, fortolke eller snakke om forhold som gjelder framtoningspreget forskjellighet. Vi lar negative konnotasjoner knyttet til hudfarge gjøre oss tause. Jeg har eksemplifisert erfaringsarbeidet med «pene» minner her. Men selv de «pene» minnene sier noe om *styrken* i det ubehaget som hvithet framkalte. Taus forlegenhet handler om rasialisering

som innnevde forutsetninger, nettverk av betydninger og relasjoner. Disse må tydeliggjøres for å bedre den kunnskapen vi produserer.

Feministisk erfaringsarbeid er en av flere mulige måter eller metoder som kan brukes til å famle seg fram til nye ord eller gi gamle nytt innhold. Det kan i beste fall *motvirke* språkløshet og handlingslammelse. Hvithet er viktig både personlig, forskningsmessig og politisk. Selv om hvithet kan være problematisk, kan også studier av hvithet brukes til å *problematisere* etablerte virkelighetsforståelser i søken etter bedre kunnskap og bedre virkeligheter. Men for å få til dette må vi ut av den tause forlegenheten.

Det *andre* forholdet jeg vil peke på, handler om å forstå rasialisering som prosess. Rase er faktisk ikke gitt, og et spørsmål en kan stille er hvordan troen på dette som stabilt bidrar til å opprettholde rase som en sterk forskjellsmarkør. Rase er i dag sterkt koblet til framtoning, ytre kjennetegn, spesielt hudfarge. Hudfarge er ingen entydig kategori, og som mange har påpekt er også hudfarge gjenstand for forhandlinger (Werbner & Modood 1997). Det er dette som ligger i begrepet rasialisering, hvordan kategorien rase blir til, opprettholdes og endres. Å søke etter betydninger av hvithet – legg merke til flertallsformen «betydninger» – betyr å ta inn over seg at hvithet ikke er ett fenomen, men som fenomener flest både mangefasettert og ustabilt. I sine undersøkelser av rase og rasialisering stiller Paul Gilroy blant annet spørsmål om hvorfor nettopp hudfarge som kroppslig kjennetegn er blitt det sentrale, og han peker videre på viktigheten av å historisere denne prosessen:

[W]e should question the ways in which the body has emerged as an anchor in the stormy tides of identity politics. (Gilroy 2000:255)

Diskusjoner om og teoretiseringer av

kropp som framtoningspreget forskjellighet er sentralt både innen kjønnsforskningen og forskning om rasialisering. Biologistiske forklaringsmodeller på kjønn, rase og seksualitet har vært møtt med blant annet poststrukturalistisk inspirert kritikk av essensialisme. Et viktig poeng fra analysen av minnene var spriket mellom det vi teoretisk er opptatt av – det flytende, det uklare og det som er i bevegelse – og de bildene av hvithet som italesettes gjennom minnearbeidet. Kritikken av kategoriene var stort sett fraværende i våre minner, uten at denne kritikken blir mindre viktig av den grunn. Når minnene i liten grad reflekterte de teoretiske begrepene vi ellers benytter, blir utfordringen derfor å sette disse i sammenheng. Et første steg på vegen er nettopp å bli klar over mangelen på svar. I analysen av minnene er et rimelig neste steg nitid leting etter elementer som peker i retning destabilisering. I minnene våre er ikke alt like entydig preget av skyldfølelse og ubehag. Men like viktig er det å spørre om fokuset på «det flytende» er et tilstrekkelig teoretisk redskap å nærme seg feltet med når minnene så tydelig italesetter rase som synlig kroppslig forskjellighet (Alcoff 1999). Gilroy advarer mot reifiseringen av rase som hudfarge gjennom å fokusere på rase som noe som kan studeres for seg, løsrevet fra andre fenomener. Rase konstrueres i spesifikke sammenhenger, og dette er viktig å få fram.

En manglende eller forenklet forståelse av rase, av det kompliserte samspillet mellom hudfarge og posisjoner vi innehar, kan medvirke til at vi (for)blir ubevisste om relasjoner som handler om makt. Dette kommer for eksempel til uttrykk i den norske debatten om ordet neger. I Gullestads (2002) analyse av denne debatten viser hun hvordan det sentrale temaet raskt ble majoritetspersoners rett til å bruke begrepet neger. Minoritetspersoners eksplisitte ønske om å *slippe* å bli omtalt som neger ble tillagt

svært liten vekt. Dette eksempelet viser hva som skjer når maktdimensjonen i relasjonen mellom majoritet og minoritet ignoreres. Å italesette hvithet er en mulig veg inn i denne problematikken hvor det å fokusere på majoritetsposisjonens ubehag kan bryte tausheten. Så det tredje forholdet handler altså om situeringsarbeid i tilknytning til artikulering av majoritetskategorier eller dominante posisjoner.

I minnene synliggjøres at det å tilhøre en hvit majoritet har betydning, men også at vi viker tilbake for å tematisere hva slags betydningsskapende prosesser posisjonen som «det umerkede» er involvert i. Et gjennomgangstema fra minnene er forsøkene på å unngå situasjoner hvor hvithet kan artikulere eksplisitt. Det å forholde seg taus er majoritetens privilegium. Som oftest brukes minnearbeid til å studere de «merkede» kategoriene kvinne og kvinnelighet. Det har i mindre grad vært benyttet til eksplisitt å italesette relasjonalt i betydningen forholdet mellom minoritet og majoritet slik som forsøkt i dette minnearbeidet. Her ser jeg for eksempel mange mulige paralleller mellom hvithet som majoritetsprosjekt og kritisk mannsforskning. Innen mannsforskningen har italesetting av mannlig-het vært formulert som en del av forskningens endringsambisjoner, «att få män att i nogon mån 'stiga ned' från sina privilegierade positioner», som Ulf Mellström uttrykker det (2003:58). Det gjenstår mye spennende arbeid som handler nettopp om koblingen mellom situeringsarbeid og majoritetsposisjoner. Som vist innenfor hvithetsstudier er en mulighet til å skape forandring nettopp å italesette majoritetens taushet.

I mange ulike sammenhenger har innvandrerkvinner påpekt at de ikke ønsker å bli oppfattet som noen det er synd på. Shabana Rehman er kanskje den tydeligste stemmen i norsk medieoffentlighet som har ropt dette ut. Gjennom sin posisjon som kontroversiell skribent i Dagbladet, deltaget i debatter og som stand-

upkomiker har hun på ulike måter fokusert på den *stakkarsliggjøring* som «halalhippier» og «jålete venstreintellektuelle» (Dagbladet 28.07.2002) bidrar til.¹⁶ Stakkarsliggjøring ble også framhevet av våre informanter. I prosjektet var det tydelige stemmer som sa at «jeg er ikke stakkars» og som påpekte det problematiske i stakkarsliggjøringen (Gullikstad, Lauritsen og Berg 2002).

Hvorfor trekker jeg så fram dette her? Å studere hvithet opplevde jeg som veldig annerledes enn å studere kvinnelighet. Ubehag og skam kan også være sider ved minnearbeid knyttet til kjønn, men jeg opplevde dette som et ubehag som det var mulig å bearbeide og analysere. Med hvithet var det annerledes. I en artikkel om omkostninger ved å falle utenfor normalitetskategorier beskriver Susan Leigh Star det hun kaller «usynlig arbeid» som må utføres dersom en avviker fra standarden (1991). Ved hvithet faller ikke byrden ved slikt usynlig arbeid på oss som er innenfor kategorien. Tvert imot er det standarden som taus hvit majoritet som påfører de «andre», de som ikke er skrevet inn i kategorien, slikt usynlig arbeid. I minnene beskrives konkrete hendelser som kan tolkes som ulike forsøk på å komme ut av denne låste posisjonen, men uten å lykkes. Ubehaget er tett knyttet til en følelse av å mislykkes, men også til en vag følelse av at vi uten å ville det trækker på noen som er *svakere* enn oss.

Forbausende mange minner handler om at «jeg» blir satt ut av spill, fordi hun ikke takler situasjonen hvor hun konfronteres med «den andre» og dermed svikter egne demokratiske idealer. Det problematiske her er ikke «den andre», men «jeg». Minnene bærer med seg et underliggende premiss som handler om «å hjelpe». Nettopp fordi det er så lett å ironisere og latterliggjøre et ønske om «å hjelpe», jamfør den underlige norske vitsingen med politisk korrekthet, vil jeg understreke at et slikt underliggende premiss også er dypt alvorlig. Men én side ved «å hjelpe» kan

settes i sammenheng med stakkarsliggjøring, man skal hjelpe en svakere part. Denne sammenhengen kommer fram i våre minner, og for oss som forskere er det viktig å ta tak i den. Den epistemologiske og forskningspraktiske utfordringen blir å sette denne sammenhengen i bevegelse og finne gode metoder for å bevare de demokratiske intensjonene og samtidig sørge for å unngå stakkarsliggjøring.¹⁷

Når det både innen forskning og offentlig debatt framheves at innvandrere og etnisk norske skal behandles *likt*, forstås likt som at innvandrere ikke skal kunne særbehandles.¹⁸ Det springende punktet blir da hva «likt» skal bety i ulike kontekster. En likhetstenkning som ser bort fra hierarki forstått som over- og underordning mellom majoritet og minoritet gjør oss ute av stand til å analysere *ulikhet som blir til urettferdighet*. Dette hierarkiet handler om ulikhetsskapende fortolkningsrammer med klare materielle effekter som fordeling av goder som bolig og arbeid. Feministisk epistemologi har vært opptatt av hvordan en i kunnskapsproduksjonen kan arbeide for å synliggjøre mange stemmer og særlig vektlegge svake stemmer og annerledeshet. Innen en likhetstenkning som ikke tar opp i seg forståelser av ulikhetsskapende prosesser, blir dette perspektivet umuliggjort. En kan spørre seg hva som har skjedd når en i dag ikke lenger ser undertrykking som et kollektivt produsert samfunnsproblem, men heller som individuelle feil ved enkeltmennesker.

Anne-Jorunn Berg
førsteamanuensis

Institutt for tverrfaglige kulturstudier
NTNU

Noter

1. Denne artikkelen bygger på arbeid fra prosjektet «Likheter og forskjelligheter i konstruksjoner av kjønn og etnisitet» finansiert av NFRs IMER-program hvor jeg samarbeidet med

Berit Gullikstad, SINTEF IFIM og Kirsten Lauritsen, SINTEF IFIM. Faglig kvalitetssikrer var Trine Annfelt, Senter for kvinne- og kjønnsforskning, Institutt for tverrfaglige kulturstudier, NTNU. Jeg vil takke kjønnsforskningsnettverket ved SINTEF IFIM og Forskningsgruppe for kjønnsforskning, Institutt for tverrfaglige kulturstudier, NTNU, for gode kritiske kommentarer til ulike artikkelutkast.

2. Denne kritikken er imøtekommet på ulike måter, noe som vises i kjønnsforskningens fokus på seksualitetskategorier de siste årene. En kan også diskutere hvorvidt dette er en berettiget kritikk med hensyn til fokus på klasse. Når det gjelder etnisitetsforskning er bildet svært mangfoldig. Med tanke på de nordiske landene finnes det få kjønnsstudier som tar opp etnisitet (Ålund 1997).
3. Det betyr selvsagt ikke at det overhodet ikke finnes forskning om norske forhold som kobler feltene, men at det er få bidrag. For interessante eksempler på slik forskning, se for eksempel Bredal (1998, 1999), Gulbrandsen (2002), Jacobsen og Gressgård (2002) og Predelli (2003).
4. Sandra Harding har satt navnet «outsiders within» på denne posisjonen, se for eksempel Rustad (1998) for en diskusjon av dette.
5. Prosjektet ble delt inn i to faser hvor minnearbeid utgjorde den første. Kirsten Lauritsen og jeg arbeidet sammen i denne fasen og gjennomførte minnearbeidet sammen. Hun har raust latt meg bruke vårt felles arbeid i denne artikkelen, se ellers vår felles publikasjon for mer detaljert informasjon om minnearbeid (Berg og Lauritsen 2002).
6. Minnene er øyeblikksbilder som er skrevet ned uten tanke på korrekt språk eller struktur. Det er de hverdagslige beretningene, ikke de spesielt interessante eller dramatiske hendelsene, minnene skal handle om.
7. Sandra Harding (1991) har foreslått begrepet «sterk objektivitet» som betegnelse på en feministisk epistemologisk eller kunnskapsteoretisk posisjon som arbeider mot å kontekstualisere og historisere all kunnskap og kunnskapsproduksjon. Denne posisjonen har hun utviklet i diskusjon blant annet med Donna Haraways arbeider. Haraway bruker begrepet «situated knowledges» (1991) om sin kunnskapsteoretiske posisjon og utvikler denne i ulike arbeider som favner både kulturvitenskap, naturvitenskap og teknologi. Se ellers Baukje Prins (1997) for en sammenkobling av denne debatten og studier av etnisitet.
8. Opprinnelig hadde vi planlagt å skrive ned minner i tre måneder. Dette viste seg å være for

- lite, og vi brukte ca. seks måneder på dette. Se ellers Berg og Lauritsen 2002 for en nærmere beskrivelse av hvordan minnearbeidet forløp.
9. Jeg har analysert videre på egen hånd i dette arbeidet.
 10. For en beslektet drøfting av bruk av egne erfaringer som en del av vitenskapelig arbeid, se Toril Mois diskusjoner av det å skrive personlig og teoretisk på samme tid (2001). Hun argumenterer for å bruke egne erfaringer som eksempler når et generelt spørsmål skal belyses, men presiserer at dette ikke er det samme som å hevde at erfaringen «[...] er generell i seg selv, at den på mystisk vis allerede har inkludert andres erfaring» (Mois 2001:133).
 11. Minnene er gjengitt her uten korrigering av språk eller forsøk på struktur. Sitatene er utdrag fra lengre minner og steds- og personnavn er endret av anonymitetshensyn.
 12. For å tolke minnene har jeg blant annet brukt ulike distanseringsteknikker, se vedlegget for eksempel på dette. I denne framstillingen har jeg valgt å beholde «jeg» fordi det synliggjør min nærhet til posisjoneringsprosjektet.
 13. Dette er en parallell til norske forhold hvor minoritetskvinner er kritiske til framstillinger av seg selv som stakkarslige og hjelpetrenende. Majoritetens bilde av innvandrerkvinnen som ei det er synd på gjør at majoritetsposisjonen blir den hjelpende. Innen hvithetsstudier kritiseres denne posisjonen, og man søker alternativer nettopp gjennom å fokusere på rasialisering som en relasjonell prosess.
 14. I sin kritiske undersøkelse av representasjoner av hvithet i angloamerikanske kulturkontekster advarer for eksempel Richard Dyer (1997) nettopp mot hvithetsstudier som et sted hvor hvite endelig finner «sin plass» og dermed unnlater å ta fatt i de kompliserte relasjonene som rasialiseringssprosesser innebærer.
 15. Eggen skriver: «Det er ikke nok å kjenne skoen klemme; spør også kven som har laga han» (Eggen 1988:10).
 16. Rehman fikk svar fra Marianne Gullestad på dette konkrete utspillet. Det ble en heftig og svært interessant debatt sensommeren 2002. Gullestads kritikk handlet om de underliggende fortolkningsrammene i norsk offentlighet som ble aktivert gjennom *ikonet* Rehman. Rehman på sin side la bredsida til i sin kritikk av Gullestad og andre forskere som unnlater å ansvarliggjøre innvandrere.
 17. Se blant annet Anja Bredals forskning om tvangsekteskap og arrangerte ekteskap (Bredal 1998, 1999) hvor hun diskuterer utgangspunktet for problemorientert forskning i lys av faren for stigmatisering av de som forstås som annerledes.
 18. Dette kom først klart til uttrykk i den norske debatten om «snillisme». Her ble det hevdet av innvandrere ble behandlet altfor snilt, og at på lang sikt var både «de» og «vi» best tjent med at innvandrere ble behandlet litt tøffere. En helt annen, men parallell type diskusjon knyttet til «særbehandling», er debatten om kvinne- og mannskvotering.
 19. Dette er en teknikk jeg har fått anbefalt av Karin Widerberg.

Litteratur

- Alcoff, Linda Martin 1999. Philosophy and racial identity. I Martin Bulmer og John Solomos (red.): *Ethnic and Racial Studies Today*. Routledge, London og New York.
- Andersson, Mette 2000. «All five fingers are not the same». *Identity work among ethnic minority youth in a urban Norwegian context*. Doktorgradsavhandling, IMER, Bergen.
- Berg, Anne-Jorunn og Kirsten Lauritsen 2002. *Italesetting av hvithet – feministisk erfaringsarbeid som metode*. SINTEF IFIM, Trondheim.
- Berg, Anne-Jorunn og Berit Berg 2002. *Kjønn og innvandring – et blikk på norske forskningsbidrag*, SINTEF IFIM, Trondheim.
- Bredal, Anja 1998. *Arrangert ekteskap og tvangsekteskap blant ungdommer med innvandrerbakgrunn*. Kompetansesenter for likestilling, Oslo.
- Bredal, Anja 1999. *Arrangert ekteskap og tvangsekteskap i Norden*. TemaNord 1999:604, Nordisk Ministerråd, København.
- Crawford, June mfl. 1992. *Emotion and Gender. Constructing Meaning from Memory*. Sage, London.
- Cumo, Chris J. og Kim Q. Hall (red.) 1999. *Whiteness. Feminist Philosophical Reflections*. Rowman & Littlefield Publishers, Lanham og Oxford.
- Dagbladet 28.07.2002.
- Dyer, Richard 1997. *White*. Routledge, London og New York.
- Eggen, Arnliot 1988. *Det flyktig varige*. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Fine, Michelle, Lois Weis, Linda C. Powell og L. Mun Wong 1997. *Off White*. Routledge, New York og London.
- Frankenberg, Ruth 1993. *White women, race matters. The social construction of whiteness*. Routledge, Minneapolis og London.
- Frankenberg, Ruth (red.) 1997. *Displacing Whiteness. Essays in Social and Cultural Criticism*. Duke University Press, Durham og London.
- Gilroy, Paul 2000. *Between Camps. Race, Identity and Nationalism at the End of the Colour Line*. Penguin Press, London.

- Gulbrandsen, Liv Mette 2002. Storbyjenter. I K. Thorsen og R. Toverud (red.): *Kulturpsykologi: Bevegelser i livsløp*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Gullestad, Marianne 2002. *Det norske sett med nye øyne*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Gullikstad, Berit, Kirsten Lauritsen, Anne-Jorunn Berg 2002. *Om konstruksjoner av kategorien innvandrerkvinnene*. SINTEF IFIM, Trondheim.
- Haraway, Donna 1991. *Simians, Cyborgs, and Women. The Reinvention of Nature*. Free Association Books, London.
- Harding, Sandra 1991. *Whose Science? Whose Knowledge? Thinking from Women's Lives*. Open University Press, Milton Keynes.
- Haug, Frigga mfl. 1992. *Female Sexualization. A Collective Work of Memory*. Verso, London.
- Henriksson, Malin, Maria Jansson, Ulrika Thomsen, Maria Wendt Höjer og Cecilia Åse 2000. I vetenskapens navn: Ett minnesarbeide. I *Kvinnevetenskaplig tidskrift* 1. Stockholms universitet.
- hooks, bell 1995. Representations of Whiteness in the Black Imagination. I bell hooks: *Killing rage: ending racism*. Penguin Books, London.
- Jacobsen, Christine M. og Randi E. Gressgård 2002. En kvinne er ikke bare en kvinne. Kjønnspromblematikk i et flerkulturelt samfunn. I Cathrine Holst (red.): *Kjønnsrettferdighet. Utfordringer for feministisk politikk*. Gyldendal Akademisk, Oslo.
- Lie, Benedicte 2002. *Innvandring og innvandrere 2002*. Statistisk sentralbyrå, Oslo og Kongsvinger.
- Lilleaas, Ulla-Britt og Karin Widerberg 2001. *Trøtthetens tid*. Pax Forlag, Oslo.
- Mellström, Ulf 2003. Teknikk och maskulinitet. I Boel Berner (red.): *Vem tillhör tekniken?* Arkiv förlag, Lund.
- Moi, Toril 2001. *Jeg er en kvinne. Det personlige og det filosofiske*. Pax Forlag, Oslo.
- Morrison, Toni 1993. *Playing in the dark: whiteness and the literary imagination*. Picador, London.
- Predelli, Line Nyhagen 2003. *Uformelle veier til makt: om minoritetskvinners politiske innflytelse*. Rapportserien nr. 60. Makt- og demokratiutredningen, Oslo.
- Prins, Baukje 1997. *The Standpoint in Question. Situated knowledges and the Dutch minorities discourse*. Doktorgradsavhandling, Universitetet i Utrecht.
- Rustad, Linda 1998. Kunnskap som delvise forbindelser. I Kristin Asdal, Anne-Jorunn Berg, Brita Brenna, Ingunn Moser og Linda Rustad: *Betatt av viten: Introduksjoner til Donna Haraway*. Spartacus forlag, Oslo.
- Star, Susan Leigh 1991. Power, technology and the phenomenology of conventions: on being allergic to onions. I John Law (red.): *A Sociology of Monsters. Essays on power, technology and domination*. Routledge, London og New York.
- Taksdal, Arnild og Karin Widerberg 1992. *Sex i arbeid(et)*. Tiden Norsk forlag, Oslo.
- Ware, Vron og Les Back 2002. *Out of Whiteness. Color, politics, and culture*. The University of Chicago Press, Chicago og London.
- Werbner, Pnina og Tariq Modood 1997. *Debating Cultural Hybridity. Multi-Cultural Identities and the Politics of Anti-Racism*. Zed Books, London og New Jersey.
- Widerberg, Karin 1995. *Kunnskapens kjønn. Minner, refleksjoner og teori*. Pax Forlag, Oslo.
- Ålund, Aleksandra 1997. Feminism and Multiculturalism: Recognition of difference and beyond. *Sosiologisk Tidsskrift* 2.

Vedlegg:

Metodisk utprøving av distansering

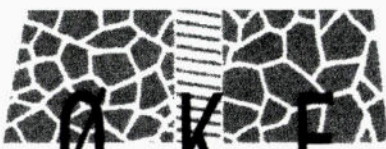
I arbeidet med egne og hverandres minner forsøkte vi på ulike måter å distansere oss fra tekstene som en del av analysearbeidet. Dette var blant annet et forsøk på å styrke relevansen (validiteten) og holdbarheten (reliabiliteten) i analysene. I prosjektet var dette en viktig del av arbeidet med refleksivitet. Den teknikken som demonstreres nedenfor, går ganske enkelt ut på å bytte ut enkelte ord, særlig pronomen, med andre ord eller navn. Deretter leses teksten på nytt for å se om ordbyttet gir nye betydninger.¹⁹ En tekst kan varieres på mange måter, og jeg viser her to av mange mulige:

«Alle negere er like»

Eva går raskt gjennom Fornebu. Går målretta og ser rett framfor seg. Må se litt travel ut – tenker på usammenhengende ting. En mann flasher av et smil. Eva bare ser rett gjennom han, enser ham, men kjenner han ikke. Plutselig stopper hun. Is gjennom kroppen. Det er jo Salif. Eva smiler flaut og sier har ikke du kommet lenger? Nei, han rakk flyet fint fordi det var forsinka til Paris. Han går til gate'n og Eva er bare flau.

«Alle negere er like»

Jeg går raskt gjennom Fornebu. Går målretta og ser rett framfor meg. Må se litt travel ut – tenker på usammenhengende ting. En mann flasher av et smil. Jeg bare ser rett gjennom han, enser ham, men kjenner han ikke. Plutselig stopper jeg. Is gjennom kroppen. Det er jo Hans. Jeg smiler flaut og sier har ikke du kommet lenger? Nei, han rakk flyet fint fordi det var forsinka til Paris. Han går til gate'n og jeg er bare flau.

B Ø K E R

Når far er farlig

Ved Kjersti Ericsson

Halldis Karen Leira:

Det gode nærvær.

Kulturens psykologiske betydning

Fagbokforlaget, Oslo 2003

Nokså nylig er det kommet hele to norske bøker med «kultur» og «psykologi» i tittelen. I 2002 kom *Kulturpsykologi. Bevegelser i livsløp*, en antologi redigert av Kirsten Thorsen og Ruth Toverud på Universitetsforlaget. Nå foreligger *Det gode nærvær. Kulturens psykologiske betydning* av Halldis Karen Leira på Fagbokforlaget. De to utgivelsene kan kanskje tas som et tegn på at det er behov for å heise et flagg for en type psykologi som ikke betrakter mennesker som «abstraherte individer som påvirkes av ytre fak-

torer som er så generelle at de kan bestemmes som varierende og målbare mengder i ethvert miljø», men vil «forstå psykologiske prosesser i det sosiale miljø hvor de faktisk finner sted, og vil betrakte psykologiske regelmessigheter og sammenhenger som det mennesker selv subjektivt gjør når de utformer sin sosiale deltakelse og skaper sine liv,» for å si det med Hanne Haavind i forordet til den første boka.

Overgrep og tabu

Her skal det imidlertid handle om den andre boka. Leiras ærend er mer fokusert enn det tittelen på boka antyder. Den handler nemlig ikke om «kulturens psykologiske betydning» i sin store al-

minnelighet. Med basis i terapeutiske erfaringer med barn og kvinner som har vært utsatt for vold og/eller seksuelle overgrep fra menn som står dem nær, vil Leira formidle en måte å tenke på som kan være til hjelp i slikt arbeid. Men for Leira kan ikke det en baler med i terapirummet forstås uten å trekke inn de store, kulturelle sammenhengene. Det hun særlig trekker oppmerksomheten mot, er noen av kulturens underforståtte og selvfølgeleggjorte «sannheter», som gjør enkelte erfaringer ugyltige, skammelige og umulige å snakke om. Og hvis det likevel snakkes om dem, angripes gjerne budbringeren. For å belyse disse temaene, låner hun begreper fra storheter som Freud, Bourdieu og Mary Douglas. Fra Freud henter hun begrepet tabu, fra Bourdieu doxa og symbolsk vold og fra Mary Douglas renhet og urenheter. Ifølge Leira er det, i det minste delvis, fortsatt doxa i det norske samfunn at menn disponerer over «sine» kvinner og barn, og eier det private rom. Menneskerettighetene gjelder ikke i det private rom, som hun formulerer det. At noen menn begår overgrep mot «sine» kvinner og barn, er tabu. Skammen og skylden for det som foregår, kleber ved ofrene. Og siden ofrene ser seg sjøl med den dominerendes blikk, påtar de seg både skammen og skylden. Mannen blir ikke stilt til ansvar for sine handlinger, ansvaret legges i stedet på kvinnen og delvis barnet. Med en slik forståelse som ramme presenterer Halldis Leira en måte å arbeide med ofre for vold og overgrep i familien på, der det å bryte tabuet, gyldiggjøre ofrenes erfaringer, endre deres sjøloppfatning og finne konkrete løsninger, står sentralt. Boka har en rekke illustrerende eksempler på slike handlingsforløp, hentet fra Leiras egen terapeutiske praksis.

Boka har et fruktbart perspektiv, et tydelig budskap og hverdagsnære, praktiske eksempler. Den har glød og sinne, Leira er ikke den som nyanserer seg bort fra hovedsaken. Noen vil nok innvende at

hennes beskrivelser av incest og vold i familien som tabu, og av mannens disposisjonsrett til «sine» kvinner og barn som doxa, er utdaterte. Jeg mener ikke det, sjøl om de er blitt kraftig utfordret av konkurrerende oppfatninger (noe Leira også beskriver). Vi opplever altfor ofte at antatt «utdaterte» tatt-for-gitte holdninger kommer til uttrykk både i den offentlige debatten, i politikken, hos politi og domstoler og hos hjelpere og eksperter fra de fleste profesjoner. I Leiras bok er det mye å hente for hjelpeprofesjonene, både assistanse til å oppdage sine egne blinde flekker, og inspirasjon til måter å tenke og handle på i møtet med dem en skal hjelpe. Kort sagt: Dette er ei bok det er behov for!

Pinefullt dilemma

Men jeg har også noen kritiske innvendinger. Disse innvendingene viser imidlertid at Leiras bok reiser svært viktige spørsmål rundt kvinners og barns behov for beskyttelse. Jeg synes ikke svarene hennes er tilfredsstillende, men har heller ikke sjøl noen fasit å komme med. Innvendingene bør derfor leses som en invitasjon til diskusjon:

Leiras blikk er rettet mot maktforholdene i familien, mellom menn på den ene sida og kvinner og barn på den andre. I dette lyset ser hun også andre samfunnsinstitusjoner, som domstoler og barnevern. Domstolene framstår dermed som institusjoner som altfor ofte unnlater å beskytte kvinner og barn, og i stedet tar mest hensyn til overgriperen. Barnevernet på sin side blir svake og maktesløse hjelpere uten oppbacking fra sterkere samfunnsmakter. Etter mitt syn er det problematisk å drøfte løsninger på de uhyre viktige spørsmålene Leira reiser uten også å trekke inn maktforholdet mellom staten og enkeltmennesket. Når Leira anklager domstolene for ikke å beskytte «menneskerettighetene i det private rom», og kaller prinsippet om at «det er bedre at ti

skyldige går fri enn at én skyldig blir dømt» for «overgriperorientering», må en minne om at rettssikkerhet for tiltalte også er en viktig menneskerettighet. Skal vi renonsere på kravene til bevis for å få flere incestovergripere og kvinnemishandlere dømt? Det kan være en farlig vei å gå. Domstolene er en sterk samfunns-makt, som i all hovedsak retter seg mot menn fra de nederste sjiktene i samfunnet. Skal vi gå inn for å svekke *deres* menneskerettigheter i forhold til statens makt? Dette er et ytterst pinefullt dilemma, og det må diskuteres nettopp som et dilemma. For det er, som Leira påpeker, utålelig at kvinner og barn skal ha så liten beskyttelse mot menns overgrep som de har i dag.

Spørsmålet er om ikke løsningene for en stor del må finnes utenfor rettens rammer. Hva kan for eksempel barnevernet gjøre? Stort sett er det mødre som er blitt underlagt barnevernets kontroll, også når hovedproblemet har vært fedrenes vold eller rus. Ved å synliggjøre de kulturelle selvfølgelighetene som gjør *mor* til hovedproblemet, bidrar Leira til at også fedrene blir mer synlige i barnevernet. Det er på tide. Å tenke at intervensjonen kan rettes mot *fedrene* hvis problemet faktisk ligger der, er viktig. Leira har også konkrete eksempler. Når barnet ikke er trygg på far, fordi han kan være voldelig, er samvær med tilsyn mulig. Leira skriver (s. 80): «Samvær med tilsyn er en intervensjon som med fordel kunne brukes oftere. Hvis det er pappaens viktigste ønske å se barnet sitt, så er dette ok for ham. Men hvis prestisje ikke gjør dette

kompromisset mulig for ham, er det ikke hans omsorg for barnet som driver ham, og da er det like bra for barnets del å vente med samvær, *hvis man har barnets trygghet for øye. Å underordne seg en potensielt farlig eller krenkende pappas krav om samvær med sine barn uten tilsyn, vil si å svikte disse ungene ved å utlevere dem.*» Dette siste er jeg enig i. Men når det er sagt, blir det etter mitt syn for enkelt å si, som Leira gjør her, at en far som ikke vil underordne seg barnevernets intervensjon nødvendigvis er drevet av prestisje, ikke omsorg. Er det samme tilfelle for mødre som ikke uten videre vil underordne seg barnevernets intervensjoner? Barnevernet er ikke bare svake og maktesløse hjelpere, de har også makt, ikke minst definisjonsmakt. Også mødre og fedre som sliter med å være gode foreldre, trenger hjelp til å finne verdige foreldreposisjoner. Her har barnevernet fortsatt en jobb å gjøre i forhold til mødre. Forsøk på å bryte det doxiske «mor har ansvaret for fars overgrep» og legge både ansvaret og intervensjonen der den hører hjemme, må følges av arbeid med å utvikle verdige farsposisjoner for fedre som for eksempel må ha samvær med tilsyn. Dette er ingen liten utfordring, siden verdig maskulinitet er så sterkt knyttet til autonomi og «ingen skal bestemme over meg!». Det finnes fedre som er farlige for barna sine, og hvordan takler vi det i ei tid da fars rettigheter og behovet for å få far mer på banen i barneomsorgen er i fokus? Her har kanskje mannsforskerne noe å bidra med? Hermed er i hvert fall utfordringen gitt.

Fasthold rettighetsperspektivene!

Ved Pål Repstad

Hege Skjeie og Mari Teigen:
Menn imellom. Mannsdominans og likestillingspolitikk
Makt- og demokratiutredningen
Gyldendal Akademisk, Oslo 2003

Overskriften på denne omtalen fanger mye av det normative og strategiske budskapet som forfatterne løfter fram i boka. Det budskapet skal jeg komme tilbake til. Dette er en bok som både gir deskriptive, analytiske og eksplisitt normative bidrag. De nye empiriske dataene i boka stammer i hovedsak fra Makt- og demokratiutredningens spørreundersøkelse blant norske eliter, og handler om elitenes holdninger til likestilling. Men det er også brukt enkelte surveyundersøkelser som kartlegger folk flests holdninger. Et viktig poeng er at elitene jevnt over er svært positive til likestilling, samtidig som man konstaterer at virkeligheten ikke samsvarer med den positive holdningen. Ikke minst er elitene selv stort sett tallmessig svært

mannsdominerte. Boka dokumenterer misforholdet mellom allmenn velvilje og konkret kvinnelig posisjonsmakt ganske grundig. For å forklare dette avviket mellom idealer og realiteter, gjør forfatterne noen grep. De hevder at den generelle velviljen overfor likestilling slett ikke alltid følges opp i konkret praksis, særlig ikke på eget felt. Dette finner de indirekte støtte for i eliteundersøkelsen, der mange eliter er mer entusiastiske overfor tiltak og reformer på andre samsfunnsområder enn deres eget. Skjeie og Teigen påviser videre at mange ledere forklarer den kjønnsmessige eliteskjevheten med at kvinner selv ofte ikke søker seg til eliteposisjoner. Med andre ord velger elitene en forklaring på kvinners fravær som ikke leder til ubehagelig selvransakelse.

Forfatterne tar også et kritisk oppgjør med en mye brukt vei-metafor i norsk likestillingsretorikk. De synes å mene at forestillingen om at likestillingen går sin gang jevnt og trutt, at vi er «på vei», men ikke helt «i mål», i seg selv kan virke til

å avpolitiserer saksfeltet og roe ned en nødvendig kampglød. Men først og fremst leser jeg ut av boka at avviket mellom idealer og praksis skyldes at likestillingsidealene underkastes visse begrensninger når de møysommelig skal omformes til praktisk politikk. Her gir boka mange interessante analyser av likestillingskampens historie de siste 30 år. Hovedperspektivet er dette: Som andre saksfelter sluses likestillingssaken inn i et kompromiss- og forhandlingsorientert politisk system, slik at vi ofte får likestilling med vikeplikt. Forfatterne peker på at samtidig som mange kirkeledere på et generelt plan framstår som likestillingsentusiaster, er Den norske kirke og andre trossamfunn unndratt viktige likestillingsmål, fordi likestillingen må vike for religionsfriheten. Innenfor det store feltet lønns- og arbeidsvilkår må likestilling vike for et forhandlingsregime der begge hovedpartene i arbeidslivet ofte har frabedt seg offentlig regulering i forhandlingsfrihetens navn. Dessuten møter likestillingsinitiativ motstand i den individuelle likebehandlings navn, som når EFTA-domstolen nylig slo ned på ørmerking av professorater for kvinner. Som det heter konkluderende i boka: «Svært ofte har likestillingen vært innkapslet i andre, mer 'prekære' problemer som krevde sine løsninger i de mange lokale forhandlingsrom» (s. 221).

Mer om posisjoner enn om relasjoner

Boka skriver seg inn i en stolt tradisjon i norsk samfunnsforskning, den problemorienterte empirismen, og den inneholder mye interessant stoff om vår likestillingspolitiske historie. Men boktittelen er på en måte noe misvisende. Når en bok kalles *Menn imellom*, og gis ut i en serie om makt, vekker det iallfall hos denne leseren forventninger om at vi skal få vite noe om hvordan menn bygger opp og vedli-

keholder relasjoner som har relevans for maktforhold. Men dette temaet blir i høyden svært indirekte belyst. Dette er primært en bok om *posisjonsmakt*, og om hvordan menn tallmessig dominerer i de sentrale lederposisjoner på nær sagt alle samfunnsområder – med et mulig lite forbehold for den nasjonale politikk. Det handler mye om å telle kjønnsfordeling i posisjoner, og så reflektere over hvorfor fordelingen er blitt så mannsvridd. Dermed stiller forfatterne seg sårbare for kritikk fra poststrukturalistisk kjønnsforskning, der kategoriskillete mellom menn og kvinner har blitt temmelig utydelig og problematisert i de senere år. Boka har fått en massiv kritikk av den art i en anmeldelse av Jørgen Lorentzen i tidskriftet *Prosa* 5/2003. Han kritiserer forfatterne for å se firkantet (eller snarere binært) på likestilling som en kamp mellom kvinner og menn, og spør om ikke en slik dualismetenkning snarere vil forlenge ulikestillingen, mens en åpning av likestillingsbegrepet i retning mangfold vil kunne «fjerne noe av kjedsomheten og stillstanden på området». Jeg synes dette langt på vei er en urettferdig kritikk. Riktignok er tabeller over skjevfordeling av posisjoner ikke alltid så medrivende lesning, heller ikke i denne boka, men det blir noe forskningsmessig rastløst og blaset over det hvis grundige empirisk orienterte kartlegginger blir avvist som kjedelige. Derimot kunne jeg ønske meg at Skjeie og Teigen hadde gått mer eksplisitt inn i fagdiskusjonen på enkelte punkter og definert seg klarere i forhold til nyere feministisk teori som problematiserer kvinner og menn som faste kategorier. Nå blir den faglige posisjoneringen til dels for indirekte. På ett punkt er den imidlertid klar (og har inspirert omtalens overskrift): Forfatterne mener at likestilling med hensyn til maktposisjoner, lønn osv. er fullkomment legitime rettferdighetskrav i seg selv. Likestillingsreformer trenger ikke tilleggsbegrunnelser av forskjellsfeministisk art. Skjeie og Teigen

tar ganske klare oppgjør med forskjellsfeminismen, som de mener er uvanlig sterk i Norge sammenliknet med Nord-Europa ellers. Særlig har forfatterne begrenset sans for systemlojal nytteretorikk i næringslivet om at bedrifter mister humankapital og verdifulle nye vinklinger ved at kvinner er fraværende. Ut fra sin rettighetsorientering finner Skjeie og Teigen nytte- og berikelsesargumentasjonen nedverdiggende, og også problematisk fordi den bidrar til å marginalisere diskrimineringsargumenter. Mot at kvinner skal inn i institusjonene for å redde dem med talent og nye syn på sakene setter forfatterne et kontant krav: Det er ganske enkelt urettferdig at kvinner ikke er likestilt med menn!

Noen ganger for innforstått, men god historisk fortolkning

Her og der skulle jeg ønske at den normative diskusjonen var blitt ført lengre og grundigere, når først forfatterne markerer sine normative synspunkter. Med fare for å bli avskrevet som naiv eller upatent: Jeg skulle ønske at man hadde gått lenger inn i diskusjonen om kjønnskvolteringer i for-

hold til kvoteringer basert på andre kjennetegn, som etnisitet og klasse. Jeg skulle også ønske at de etiske og filosofiske diskusjonene om rettighetskonflikter mellom på den ene side kvinners rettigheter og på den annen side religionsfrihet og individuell likebehandling hadde blitt ført grundigere. Nå er det av og til som om en kvinnevennlig innforståthet erstatter en eksplisitt diskusjon. Også den energiske kritikken av vei-metaforen egger til litt undring: Å tro at vi er inne i en jevn utvikling i retning økt likestilling kan selvsagt virke tilslørende på de faktiske forhold. Men en slik endringsoptimisme kan da også være mobiliserende og gi handlekraft – iallfall mer handlekraft enn deterministiske patriarkatsteorier (som for øvrig ikke forfatterne står inne for, slik jeg leser dem).

Som bok betraktet, er innholdsdelene av og til noe løst koplet. Det er ikke alltid like opplagt hva som følger på hva i boka. Mest helhetlige er de analytiske grepene om nyere norsk historie fra politikk og blandingsøkonomi. Der gir boka svært gode bidrag til svar på det jeg oppfatter som hovedspørsmålet man tar opp: Når så mange er *for* likestilling i Norge, hvorfor har vi ikke oppnådd mer av det?

Et tverrfaglig løft

Ved Jo Helle-Valle

Joar Svanemyr:

Kjønnsrelasjoner, reproduksjon og provosert abort i Elfenbenskysten

Unipubavhandling, Universitetet i Oslo, 2003

Dette er Joar Svanemyrs dr. philos-avhandling, arbeidet frem på Institutt for allmenn- og samfunnsmedisin ved Universitetet i Oslo. Avhandlingen er vel verdt å lese. Kanskje ikke så mye på grunn av temaet – det er trolig svært få som er genuint interessert i abort, reproduksjon og kjønnsrelasjoner i et land som de fleste kjenner best fra spillet «Den forsvunne diamanten» – men fordi den er et eminent eksempel på hvor viktig tverrfaglighet er for å forstå et komplekst fenomen. Svanemyrs utgangspunkt var nemlig å skulle studere den sosiokulturelle konteksten for provoserte aborter i Elfenbenskysten. Abort i et akademisk perspektiv er et felt som har vært dominert av medisin. Problemet med dette forskningshegemoniet er at det har vært anvendt et altfor snevert perspektiv. Medisinerne har – naturlig nok – først og fremst sett på dette som et medisinsk pro-

blem. Det vil si at praksisen har blitt forstått som et medisinsk inngrep som involverer en gravid kvinne og et medisinsk omland; enten det er skolemedisinsk eller tradisjonelt. Med dette som utgangspunkt forstås inngrepet som et gode i visse tilfeller og som et problem i andre; avhengig av hvem som gjør det, på hvilke måter og ikke minst hvor hyppig provoserte aborter utføres. I de sammenhenger hvor praksisen studeres samfunnsvitenskapelig, blir kvantitative metoder brukt; ved hjelp av spørreskjemaer, strukturerte intervjuer eller andre metoder som genererer kvantifiserbare resultater, har forskere prøvd å finne lovmessigheter som kan forklare den skiftende hyppigheten av provoserte aborter. Velstandsnivå, utdannelsesnivå og lignende variabler blir brukt til å forklare abort som et sosialt fenomen. I forlengelsen av et slikt perspektiv har de politiske konsekvensene av forskningen ofte dreiet seg om et spørsmål om informasjon; bare de det gjelder har tilstrekkelig kunnskap, vil de handle rasjonelt (dvs. begrense abort til et minimum).

Svanemyrs vinkling er annerledes. Metodene han har valgt er kvalitative, et valg som er knyttet til det analytiske blik-

ket han har på fenomenet. I stedet for å forstå det som et medisinsk fenomen som så forklares sosiologisk, er forfatterens utgangspunkt at abort er en praksis som er vevd inn i folks levde liv hvor aktørenes egne forståelser av praksisen er med på å forme fenomenet. Som han selv skriver:

«Sivil status» og «økonomi» er ikke ... motiv for abort i seg selv, men er faktorer som får sin sosiologiske mening først når vi ser hvordan de vurderer sin økonomi i relasjon til bl.a. endringer i familiestrukturen, nye idealer og ambisjoner for familielivet og for barna, og tilgang til og pris på helsetjenester og skolegang. (S. 318)

Det er i denne forstand at avhandlingen er tverrfaglig. Svanemyr anvender et bredt spekter av perspektiver og fag for å tegne et så helhetlig og komplett bilde av abort som sosialt fenomen som mulig. I tillegg til medisinske perspektiver trekkes demografiske, sosiologiske og antropologiske vinklinger inn. Og i motsetning til mange slike syntetiserende forsøk som ofte bare fører til former for flerfaglighet (dvs. til en mekanisk addering av perspektiver), lykkes Svanemyr i å integrere de forskjellige faglige ståstedene til en helhetlig analyse.

Kort innholdsbeskrivelse

Avhandlingen er konvensjonelt og ryddig strukturert. Den begynner med en første del som inneholder en introduksjon hvor leseren får vite hva avhandlingen dreier seg om og hvordan problematikken skal angripes teoretisk og metodologisk. Deretter følger et kapittel som kontekstualiserer problemstillingen etnografisk; Elfenbenskysten som land og folk og de historiske endringene som har funnet sted. Deretter brukes et kapittel på å gjøre rede for metodene som er brukt.

Andre del snevrer blikket; først en historisk og regional presentasjon av abort, delvis fra Elfenbenskysten, delvis fra Vest-Afrika og delvis fra hele Afrika (kapittel 4). Mangel på litteratur om fenomenet er årsaken til at forfatteren ikke begrenser seg til Elfenbenskysten. Det neste kapittelet tar for seg abortpraksiser i Bouaké, byen Svanemyrs feltarbeid er gjort i. Deretter diskuteres folks bruk av og holdninger til prevensjon.

I den tredje delen utvides perspektivet igjen. Kjønnsselasjoner i Afrika og Elfenbenskysten er tema i kapittel 7, mens et case-basert kapittel ser på abort i lys av spenninger mellom kollektive hensyn og individuelle strategier. I kapitlene ni til tretten blir så abortproblematikken relatert til en afrikansk kontekst; en gjennomgang av demografiske transisjonsteorier danner grunnlaget for å diskutere abort i forhold til mennenes roller (noe som forfatteren påpeker er fraværende i tidligere bidrag) og til afrikaneres holdning til fruktbarhet, seksualitet og ekteskap. Disse diskusjonene er viktige og relevante, fordi det blir hevdet med styrke at afrikanere har helt andre holdninger til disse handlingsfeltene enn vi fra Europa har. En slik African Sexuality-debatt er relevant for Svanemyr, fordi den bringer frem et grunnleggende forskningsspørsmål: Kan en i analyser av fertilitet, abort og lignende basere seg utelukkende på universelle mekanismer (som utdanning, urbanisering, fattigdom, osv.), eller finnes det regionale særegenheter som unndrar seg slike generelle modeller (dvs. «kulturelle» fenomener).

Svanemyrs vektlegging av de regionale partikulariteter tilsier at han tar høyde for historiske og kulturelle faktorer, men viktigere enn å båssette ham er det å poengtere at han gjør godt rede for problemstillingene. Dermed gjør han vår forståelse av abort – som en liten del av et mer generelt felt av kulturelt skapte holdninger til fertilitet og kjønnsselasjoner – bedre. Man får nemlig den nødvendige

bakgrunnen for å forstå hvordan de som er involvert i aborter tenker; deres forestillinger om seksuelle forhold, om barns verd, osv. Svanemyr gir oss med andre ord en «tykk beskrivelse» (jf. C. Geertz' (1993) «thick description») av et fenomen som ellers er lite og selektivt studert.

En viktig del av denne kontekstualiseringen er at han – i motsetning til nesten all tidligere analyse av abort i Afrika – tar menn med som en faktor i analysen av abort som samfunnsmessig fenomen. Svanemyr påpeker at menn representerer en viktig faktor i beslutninger som har med abort å gjøre; ikke bare gjennom at de ofte er med på å påvirke den gravides beslutning, eller faktisk tar beslutningen for kvinnen, men også i de tilfellene de er fraværende. Det er et signifikant fravær, siden menn alltid er part i abortproblematikken (som genitor, den gravides slektning, eller i andre roller).

Noen kritiske refleksjoner

Tverrfagligheten er avhandlingens styrke, men åpner også opp for kritikk. Mens en enfaglig strategi gjør kritikker fra andre fag (relativt) irrelevante, stiller et tverrfaglig arbeid seg lagelig til for hugg; en skal tilfredsstille krav fra mange fag på samme tid – krav som noen ganger er uforenelige. Jeg har selv arbeidet tverrfaglig og vet hvor vanskelig det er. Ikke bare må en kombinere særfaglige krav, en må også ha oversikt over et mye større spekter av akademia. Mer må leses, forstås og brukes på adekvate måter. Dette bør en holde opp som et bakteppe når en leser kritikken jeg skal komme med.

Min kritikk kan ordnes i to deler; det ene har med metoder å gjøre, det andre med bruk av litteratur. For å begynne med metoder: Som jeg allerede har fremhevet, er metodevalgene hans viktige fordi de representerer et brudd med konvensjonelle studier av abortproblematikker. Det er bra. Han gjør også poenger ut av dette;

idealet ser ut til å være det klassiske antropologiske feltarbeidet, dvs. et langt opphold på ett sted. Tilstedeværelsen er en nøkkel i feltarbeidet; både til å komme inn på informanter for derigjennom å skape tilstrekkelig tillit til å snakke på måter og om tema som ellers ikke er tilgjengelig for forskere, men også som et grep for å få til en størst mulig grad av metodologisk triangulering; deltakende observasjon er en sekkebetegnelse på former for involvert innhenting av informasjon. Svanemyr er klar på at hans eget feltarbeid ikke er sånn; han gjør ikke et «community study», og av flere årsaker (bl.a. urban setting og sensitivt tema) kan han ikke leve opp til disse idealene. Han bruker faktisk nokså mye plass på å diskutere forskjellige sider ved sitt feltarbeid, men jeg er kritisk til at han ikke tar på alvor dets svake sider. Å betegne det som basert på «kvalitative intervjuer og observasjon» (s. 40) er å strekke det langt; jeg kan i alle fall ikke se hvor observasjon har blitt brukt som metode. Tvert om; temaet og urbaniteten tvinger ham til å bruke et sykehus som viktigste *sted* for feltarbeidet, og selv om temaet abort gis en tykk beskrivelse i den regionale konteksten så gis det enkelte aborttilfellet langt tynnere kontekstualisering; mangel på en seriøs sosial oppfølging av enkelttilfeller forhindrer tykke presentasjoner av disse. Dokumentering av omstendighetene rundt det enkelte case, hvor en «extended case»-strategi kunne ha avdekket alt fra de nettverk av aktører og aktander (jf. Latour 1987, se også nedenfor) som påvirker enkeltbeslutninger til for eksempel hekseriforestillingers betydning, ville ha situert praksisene i relevante sosiokulturelle felt på måter som hadde beriket arbeidet vesentlig.

Videre synes det som om det blir tatt vel lett på problemene forbundet med nesten utelukkende å basere seg på intervjuer. Strengt tatt – det er i alle fall min mening – må en ha svært gode grunner for å behandle slike data som noe annet

en diskursive data. Den banale, men akk så basale, problematikken rundt løgn og sannhet, som er en forutsetning for å bruke slike data ikke-diskursivt, kan bare behandles på kvalifiserte måter hvis enkeltintervjuer støttes opp av andre metoder eller at ved at forskeren innarbeider enkeltintervjuene i større strategiske sett. Dette er ikke tilfelle i denne avhandlingen. Vi får for eksempel på side 245 et utdrag av et intervju med en genitor som gir et nokså flatterende bilde av seg selv. Etterpå bruker forfatteren utdraget på en måte som forutsetter at den intervjuede snakker sant. Her, og andre steder, ser det grunnleggende prinsippet om at ethvert utsagn er posisjonert ut til å være oversett.

Det skal selvfølgelig tas med at med et så sensitivt tema, er det ikke lett å forske. Men manglende kontekstualisering og posisjonerte utsagn kunne langt på vei vært nøytralisert som problemer, hvis forfatteren hadde gjort grep som hadde knyttet abort og fertilitetsproblematikkene til lokaliteter. Vanskelig, men langt fra umulig.

Det andre ankepunktet mitt er bruk av litteratur og teori. Når en leser de forskjellige gjennomgangene som Svanemyr gjør av forskjellige forskningstema og -felt, kan en ikke bli annet enn imponert; han håndterer en utrolig mengde felt på måter som i all hovedsak fremstår som veloverveide og innsiktsfulle. Riktignok har jeg ikke selv oversikt over annet enn noen få av forskningsfeltene Svanemyr behandler, og blir derfor nødt til å basere min nærmere vurdering på felter som jeg selv kjenner.

Det som løselig kan kalles African Sexuality-debatten, behandler han bra; de viktigste posisjonene og argumentene presenteres og kommenteres. En ting er at han helt har utelatt det antropologiske fundamentet for denne debatten (Jack Goodys arbeider omkring en afrikansk produksjonsmåte som jeg vil påstå ga støtte til hele debatten, Meillasoux' arbeider

på samme feltet samt de gamle monografiene fra den første halvdel av det 20. århundre), men jeg tar høyde for at min egen antropologiske bakgrunn gjør at jeg overdriver disses betydning. Mer alvorlig mener jeg måten en del litteratur brukes – og ikke brukes – på er. For å nevne et eksempel; han refererer til to av mine arbeider. Begge blir i stor grad gjort til gjenstand for kritikk. Min egen doktoravhandling (Helle-Valle 1996) blir sitert fra og brukt som eksempel på forskningsarbeid som spesielt ukritisk kopler kvinne-styrte hushold til kvinners frihetsgrad og makt (s. 159 i Svanemyrs avhandling). Videre blir en artikkel jeg skrev sammen med professor Talle (Helle-Valle & Talle 2000), brukt til å eksemplifisere forskning som urettmessig «skiller skarpt mellom 'frie' kvinner og vanlig gifte» (s. 285 hos Svanemyr). Hvordan han kan greie å tolke disse to arbeidene på de beskrevne måtene, er utenfor min fatteevne. Samtidig presenteres flere analytiske poenger vi har gjort i våre arbeider i andre sammenhenger uten referanse. Jeg har ikke grunnlag for å ekstrapolere fra disse tilfellene, men de gir en klar indikasjon på at ikke all litteraturen er like godt behandlet.

Et annet poeng, knyttet til dette, gjelder bruken av teorier. Latour og Bourdieu er to teoretikere som blir nevnt tidlig i avhandlingen (hhv. s. 17 og s. 20), og en får inntrykk av at deres teoretiske bidrag skal brukes aktivt som en del av analysearbeidet. Det skjer dessverre ikke; ut over noen litt forserte koplinger omkring ren-selsesprosesser og habitus blir ikke teori-er inkorporert i analysene.

Kritikkene til tross: Dette er et godt og prisverdig stykke akademisk arbeid. Dets betydning er selvfølgelig for de som har akademiske interesser for abort som sosialt fenomen, men også for dem som ønsker å forstå afrikanske holdninger og praksiser knyttet til reproduksjon og seksualitet. I tillegg kan det leses som et innlegg i debatter omkring metodebruk, og

være et godt eksempel på hvor viktig det er å være tverrfaglig orientert.

Litteratur

- Geertz, Clifford 1993. *Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture*. I Clifford Geertz (red.): *The Interpretation of Cultures*. Fontana Press, London.
- Helle-Valle, Jo 1996. *Change and Diversity in a*

Kgalagadi Village, Botswana. Dr.polit.-avhandling, Sosialantropologisk institutt, Universitetet i Oslo.

Helle-Valle, Jo og Aud Talle 2000. Moral, marked og penger: Komparative refleksjoner over kvinner og sex i to afrikanske lokaliteter. *Norsk Antropologisk Tidsskrift* 11 (3), 182–197.

Latour, Bruno 1987. *Science in Action: How to follow scientists and engineers through society*. Open University Press, Milton Keynes.

BIDRAGSYTERE

Anne-Jorunn Berg, førsteamanuensis
Institutt for tverrfaglige kulturstudier
NTNU, 7491 Trondheim
Tlf.: 73 59 25 47
E-post: anne-jorunn.berg@hf.ntnu.no

Kjersti Ericsson, professor
Institutt for kriminologi og rettssosiologi
Universitetet i Oslo
Postboks 6706 St. Olavs plass
0130 Oslo
Tlf.: 22 85 01 41
E-post: kjersti.ericsson@jus.uio.no

Jo Helle-Valle, forsker
Statens institutt for forbruksforskning
(SIFO)
Postboks 4682 Nydalen, 0405 Oslo
Tlf.: 22 04 35 00
E-post: jo.helle-valle@sifo.no

Ulla-Britt Lilleaas, forsker
Institutt for sosiologi og
samfunnsgeografi
Universitetet i Oslo
Postboks 1096 Blindern, 0317 Oslo

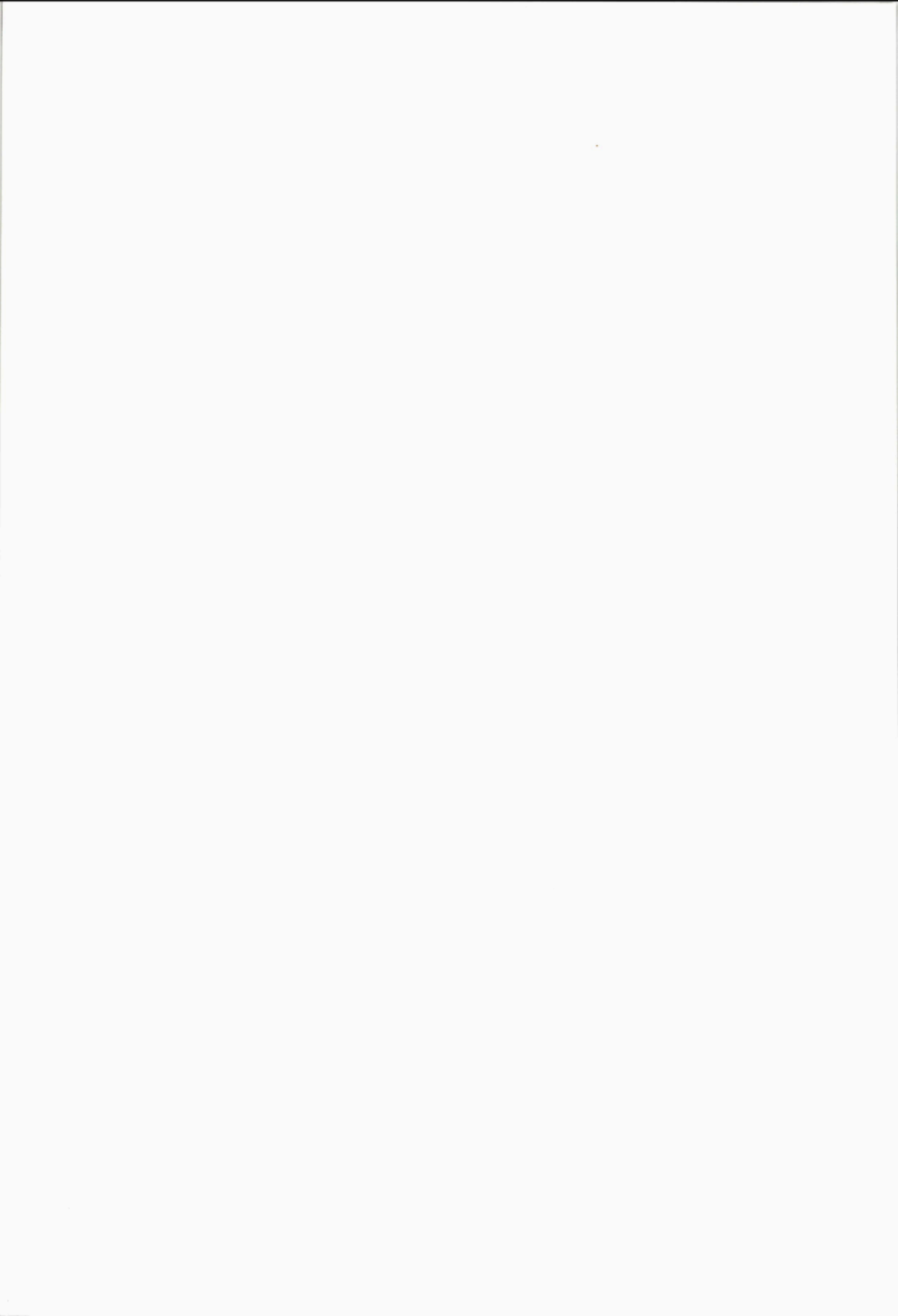
Tlf.: 22 85 52 14
E-post: u.b.lilleaas@sosiologi.uio.no

Heid Nøkleby, forsker
Tyrili Forskning og Utvikling
Sverres gate 4, 0652 Oslo
Tlf.: 22 08 05 55
E-post: heid@tyrili.no

Pål Repstad, professor
Høgskolen i Agder
Serviceboks 422, 4604 Kristiansand
Tlf. 38 14 15 54
E-post: Pal.Repstad@hia.no

Kjetil Karise Rødje, sosiolog
Adresse: Tennisveien 23b, 0777 Oslo
Tlf.: 41 10 56 76
E-post: krodje@hotmail.com

Målfrid Råheim, førsteamanuensis
Institutt for samfunnsmedisinske fag
Universitetet i Bergen
Kalfarveien 31, 5018 Bergen
Tlf.: 55 58 61 69
E-post: malfrid.raheim@isf.uib.no

Høgskolen i Oslo
Kompetansesenter for voldsofferarbeid
Welhavensgt. 9
0350 Oslo

Depotbiblioteket

h080 08 659

B-Blad

Ref: 004110443 VARIG 22.07.04

0407 OSLO

I dette nummer:

Kjetil Kari Rødje: Jeg sulter, altså er jeg.
Spiseforstyrrelser som markering av autonomi

Målfrid Råheim: Er det ualminnelige helt
ualminnelig? Dagligliv, kropp og helse hos
friske kvinner og kvinner med kroniske
muskelsmerter

Heid Nøkleby: Behandling av kjønn og
kjærlighet. Kvinner i mannsdominert rus-
behandling

Ulla-Britt Lilleaas: Forholdet mellom etikk og
politikk i feministisk forskning sett i lys av egne
forskererfaringer

Anne-Jorunn Berg: Taus forlegenhet?
Rasialisering, hvithet og minnearbeid

Kvinneforsknings nr. 2/04